گومانی مێتۆدی لای دێکارت.. کاوە جەلال

یەک) کەس و سەردەم

ڕێنێ دێکارت (بە لاتینی: ڕێناتوس کارتێزیوس) فەیلەسوفێکی مەزنی فەڕەنسییە، مەزنەتییەکەشی بەو ناولێنانێکی سەرنجڕاکێش ناسێنراوە: ئەو "باوکی نوێسەردەمی ئەوروپی"یە. هەڵبەتە ئەم ڕستەیە لە سێ واژە پێکدێت: باوک، نوێسەردەم، ئەوروپی. باوک بەرهەمێک دەخاتەوە کە نوێسەردەمە، وەلێ ئەوە نوێسەردەمێکی ئەوروپییە. ئەوجا کاتێک ئەو دەبێت بە بنیاتنەری شێوازێکی نوێی فەلسەفاندن کە "پەرچاندن"ی (ڕێفلێکسیۆنی) مێتۆدییە ڕووەو خودی خۆ، ئەوەش بە ئامانجی گەیشتن بە مەئریفەی ڕوون و ئاشکرا، ئیدی بەو کارە بناغەیەک بۆ کۆتاییهێنان بە فەلسەفاندنی باوی سەردەمەکەی دەڕێژێت کە سکۆلاستیک بوو.

دێکارت ساڵی 1596 لە لا های هاتە جیهانەوە، باوکی نەجیبزادە و یاساوان بوو لە دادگەی باڵای بریتانیە، دایکی جیهانی بەجێهێشت کاتێک تەمەنی ئەو یەک ساڵان بوو، بۆیە نەنکی بەخێوی کرد. ئەو لە تەمەنی هەشت ساڵاندا نێررا بۆ خوێندن لە فێرگەیەکی یەزووییەکان (یەسوعییەکان) لە لا فلێش، وەلێ لەبەر ئەوەی کوڕێکی لەشساغ نەبوو، ئەوا ڕێی پێدرابوو تا سەئات 11 لە پێخەفدا بمێنێتەوە و پاشان بێت بۆ فێرگە، بەوەش هاوپۆلەکانی تووڕە دەبوون، دەکەوتنە بۆڵە و سکاڵا: "ئەرێ بۆچی هەرگیز ئەم زەلامە سزا نادرێت؟"، ئەویش وەڵامی دەدانەوە: ئەو وەک شیرەمژە هێندە لاواز بووە کە پزیشکەکان بە تەمای ژیانی نەبوون، بۆیە ناچارە خۆی بپارێزێت و زۆر بنوێت. زۆر نووستن بوو بە نەریتی دێکارت بەدرێژایی ژیانی.

وانەکانی فێرگەی لا فلێش بریتی بوون لە گریکی، لاتینی، ماتماتیک، ئەستێرەناسی، موزیک، تەلارسازی، هەروەها و بەتایبەتی نووسینە لۆگیکییەکانی ئەڕیستۆتەلیس کە وەک زەمینەی فێرکاری چەسپێنرابوون. هاوکات ئەو دەمە یەزووییەکان وەک پێشکەوتنخوازترین ئۆڕدی کڵێسەی کاتۆلیکی ناسرابوون، چونکە گەرچی مامۆستاکان سکۆلاستی بوون، سەرباری ئەوە هەڵوێستێکی کراوەیان بەرانبەر پرسیار و وەڵامی نوێی زانستە سروشتییەکان هەبوو. بەم شێوەیە دێکارت لە زارۆکییەوە بەر دوو شێوازی هزرین دەکەوێت: سکۆلاستیک و هومانیزم، ئەوجا دوای هەشت ساڵ خوێندن لە لا فلێش ساڵی 1612 دەڕوات بۆ پواتیێر تاکو لە

زانستگەکەی بەردەوامی بە خوێندن بدات: فەلسەفە، ماتماتیک، یاسا ناسی و پزیشکی کە ساڵی 1616 تەواوی دەکات.
وەلێ دێکارت لەکاتی فێرخوازییەوە لە لا فلێش تووشی گومان دەبێت لە هەموو ئەو زانستانەی کە وەک ڕاستیی پرسیارهەڵنەگر دەخرێنرانە نێو هەشی فێرخوازانەوە. ئێرنست بلۆخ پێیوەند بەم ڕەوشەی دێکارتەوە لە گومانەکی پسیکۆلۆگییانە دەدوێت، کەواتە ناسەری دەروونی کە بەپێش گومانی مێتۆدیدا ڕادەبوورێت. ئەو خۆی لە "دیسکورزی مێتۆد"دا دەنووسێت: "لە گێژاوەکی ئەوتۆی گوماندا (…) خۆم دەبینییەوە (…) کە ئیدی لە زانینمدا تەنیا نەزانینم ئاشکرا کرد"(1). کەواتە ئاشکرایە بۆچی ئەو دوای تەواوکردنی خوێندنی زانستگەیی ناتوانێت بە خاتری پارە و پێگەی سەسیال پێستی پارێزەر یان دادوەر وەربگرێت، ژن بهێنێت و وەچە بخاتەوە: "(من نەمدەویست) زانست بکەم بە پیشە تاکو ئاستی گوزەرانی خۆمی پێ چاک بکەم"، بە پێچەوانەوە، هەرئەوەندەی تەمەن دەرفەتی پێدەدات کە خۆی لە پابەندی بە مامۆستا سکۆلایستییەکانییەوە بەربدات، بڕیار دەدات لە دوو شوێنی دیکە نەک لەنێو کتێبەکاندا بە زانست بگەڕێت: "لەنێو خۆم یان لە کتێبی مەزنی جیهاندا (…)؛ بەم شێوەیە باقیی تەمەنی گەنجێتیمم بەکارهێنا بە گەشتکردن تاکو کۆشکوسەرا و سوپای جیاواز بناسم، بە مرۆڤانی جیاواز لە کارەکتەر و پێگەی سەسیال تێکەڵ ببم، ئەزموونی هەمەجۆر کۆبکەمەوە و لەو دەخانەدا کە قەدەر دەیخستمە نێویانەوە، خۆم بخەمە ژێر تاقیکردنەوەوە (…)"(2).
کەواتە دێکارت بڕیار دەدات ڕێگەی خۆی بگرێتە بەر. ئەو لە سەردەمی جەنگی سیساڵەی مەزهەبەکاندا ماوەیەکی کورت لە پاریس بەسەردەبات، پاشان باوکی ساڵی 1618 دەینێرێت بۆ کۆرسی سەربازی لە هۆڵەندا کە ئەو دەمە وەک پێشەنگی جەنگی بزێک ناسرابوو: هۆڵەندییە کالڤینییەکان بەم شێوازە نوێیەی گێڕانی جەنگ بەسەر ئیسپانییە کاتۆلیکییەکاندا زاڵ ببوون کە تا ئەو جەنگە وەک نەبەز ناسرابوون(3). پاشان دێکارت لای مۆڕیتسی ناساو و بەدووی ئەویشدا لە سوپای بایەرن وەک ئەفسەری بەمووچە دەچێتە خزمەتی سەربازییەوە، تەنانەت مەیدانیانە لە داگیرکردنی پراگدا بەشداری دەکات. ئەو ساڵی 1621 لە خزمەتی سەربازی دەکشێتەوە و بەردەوامی بە گەشتەکانی دەدات.
لەکاتی خزمەتی سەربازیی دێکارتدا لە بایەرن / ئەڵمانیا ڕوداوەکی گرنگ هەیە کە ڕەخنەگرانی ناوی دەنێن کاتی خویابوونی هزری نوێسەردەم. دێکارتی بیستوسێ ساڵان ئەفسەرێ لە هەوارگەی زستانەی لەشکرەکەیان لە نەیبورگ:
"ئەو دەمە لە ئەڵمانیا بووم. (…) جەنگ کە جارێ لەوە کۆتایی

نەهاتبوو، بانگی کردبووم بۆ ئەوێ. دوای ئەوەی لە ئاهەنگی تاجلەسەرنانی کایزەر (فەردیناندی دووەم لە نۆی سێپتەمبەردا لە فرانکفورت – ن) گەڕامەوە بۆ سوپا، زستان دەستی پێکرد، ئیدی لە هەوارگەی مامەوە و لەوێ هیچ دەرفەتێکی گفتوگۆی پەرتکەرەوەم نەبوو، وەلێ هەر لەوێ بە خۆشبەختی نە خەم و نە سۆز هەراسانیان کردبووم. بەم شێوەیە بەدرێژایی ڕۆژ بەتەنیا لە ئۆدەیەکی گەرمدا دەرگەم لەسەر خۆم داخستبوو و تەنیا بە بیرەکانمەوە خەریک بووم.”(4)

دێکارت شەوی 10/11ی نۆڤەمبەری 1619، لە شەوی سان مارتیندا (5)، سێ خەون بەدووی یەکدا دەبینێت. ئەو دوای ئەو خەونانە بڕیار دەدات ببێت بە فەیلەسوف. وەک ئەو خۆی دەبێژێت، خەونی یەکەم و دووەم “سامناک” بوون، ئەوی سێیەم “شیرین” و “ناسک” بوو. ئەو هەر سێ خەونەکەی لە دەفتەرێکی تێبینیدا دەنووسێتەوە و دەفتەرەکە بەدرێژایی ژیانی لای خۆی دەپارێزێت، تەنانەت لەتەک خۆیدا دەیبات بۆ کۆشکی ستۆکهۆلم. بێگومان گەڕانەوەکانی خۆی بزر بوون، ئەمە ناڕاستەوخۆ بەهۆی ئادرییە بایێ-وە کە یەکەم بیۆگرافیی دێکارتی (1691) نووسیوە، ناوەڕۆکی ئەو خەونانەمان پێگەیشتووە. بایێ کە لە دەفتەری تێبینییەکانی دێکارتدا داڕشتنی ئەو سێ خەونەی ئەوی خوێندبەوە، لە نووسینی بیۆگرافییەکەی دێکارتدا دایاندەڕێژێتەوە. ئەمەش گەڕانەوەکەی بایێ وەک باوەڕپێکراو ناسێنراوە.

لە خەونی یەکەمدا هەموو شتەکان شێواون؛ ئەو بەنێو شاردا وێڵە و لەشی بەلای چەپدا کەوتووە، کەواتە ناتوانێت بەڕێکی بەڕێوە بڕوات و بەو هۆیەوە شەرمی بە خۆی دێت، بۆیە هەوڵ دەدات خۆی ڕاست بکاتەوە، وەلێ باهۆزێک هەڵی کردووە و دەرفەتی پێنادات خۆی بە پێوە ڕابگرێت، تەنانەت چەند جارێک لەسەر پێی چەپ دەیسووڕێنێتەوە. ئەوجا هەوڵ دەدات بە هەورکردنەوەی ناڕەحەتییەکانی لەشی دەرمانێک بخوات، وەلێ هەوڵەکەی شکست دەهێنێت. پاشان هەوڵ دەدات هانا بۆ کلێسەیەک بەرێت تاکو لەوێ بە ئارامیی دەروونی بگاتەوە، وەلێ ناتوانێت بە کڵێسەکە بگات، چونکە باهۆزەکە بەتوندی بەرەو پاش دەیگەڕێنێتەوە. جگە لەوە مرۆڤەکان کە ئەو لە ڕێ پێیان دەگات، بایەخی پێنادەن. هاوکات گەرەکە پیاوێک بدۆزێتەوە تاکو مێلۆنێکی (کاڵەکێکی) پێبدات، کەچی ئەمەشی بە ناچێتە سەر. سەرئەنجام هەڵکەشراو لە ئارەق بەدار دەبێتەوە، هەست بە ئازارێکی توند دەکات و وای بۆ دەچێت کە گیانی خراپ ویستوویەتی لەخشتەی بەرێت، ئیدی بە نزیکەی دوو سەعات لە چاکە و خراپەی ئەو جیهان دەهزرێت. پاشان دەنوێتەوە.

دێکارت لە خەونی دووەمدا دەکەوێتە نێو بەرانەکەوە و هەورەگرمەیەک ڕایدەچڵەکێنێت، بەدار دەبێتەوە و هەست دەکات کە دەتوانێت لە تاریکیدا ببینێت، وەلێ نازانێت کە داخۆ هەی ئەوە بە پزیسکە

پ□رشبوو□کانی ن□و ئ□د□ک□ی د□گ□□□ت□و□ یان ب□ چاوانی خ□ی ک□ داگیرساون و □وناکی د□خ□ن□و□. ک□وات□ ناتوان□ت خ□ون و ک□توار ل□ ی□کدی جیابکات□و□. جگ□ ل□و□ ئ□و ز□ر جار شتی ب□و چ□شن□ی بینیو□، ب□ی□ ئیدی س□رل□نو□ ب□ئارامی د□نو□ت□و□.

ل□ خ□ونی س□ی□مدا ن□ک ه□ور□بروسک□، ب□□کو □وناکیی م□م ه□ی□. ئ□م خ□ون□ ترسناک نیی□ و□ک دوان□ک□ی پ□شوو. د□کارت ژمار□ی□کی ز□ر کت□بی ل□ ب□رد□مدای□، ه□رو□ها ف□ره□نگ□ک ل□س□ر م□ز□ک□ و نازان□ت ک□ ل□و ج□ی□دا داین□او□. ل□ ت□نیشت ف□ره□نگ□و□ ک□کار□کی ه□□ب□ستقانان ل□ ب□رگ□کدا د□بین□ت، ئ□وجا پیاو□ک ک□ د□کارت نایناس□ت، ه□□ب□ست□کی ن□و ئ□و ک□کار□ی ب□ د□پ□سن□ن□ت ک□ ب□م وشان□ د□ست پ□د□کات: “Est et Non” (“ئ□ر□ و ن□ر□”)، و□ل□ ئ□و ناتوان□ت ه□□ب□ست□ک□ بد□ز□ت□و□، ب□ی□ د□ب□ژ□ت ک□ ه□□ب□ست□کی دیک□ی ز□ر جوانی ه□مان ه□□ب□ستقان ه□ی□ و بریتیی□ ل□: “Quod vitae sectabor iter?” (“ئایا (ل□ ئایند□دا) چ□ □□گ□ی□ک بگرم□ ب□ر؟”). س□رباری ئ□و□ ناتوان□ت ئ□میش بد□ز□ت□و□. کات□ک لاپ□□□کانی ه□□د□دات□و□، ت□یاندا پ□رتر□ی بچووکی جیاواز د□بین□ت و ه□ست د□کات، گ□رچی کت□ب□ک□ ز□ر جوان□، س□رباری ئ□و□ جیاواز ل□و□ چاپکراو□ ک□ ئ□و پ□شتر بینیبووی. ل□ ک□تاییدا کتوپ□ کت□ب□کان و پیاو□ک□ دیارنام□نن.

د□کارت ل□ خ□ونی ی□ک□مدا ب□ت□نیای□ و و□□□، ه□رو□ها ب□لای چ□پدا ک□وتوو□، ئ□م□ش ب□گو□ر□ی □اق□کردنی ئ□و د□م□ی ئ□وروپی لاربوون□و□ی□ ب□ر□و گوم□ایی، یان دوورک□وتن□و□ی□ ل□ □□ی □است (بریتیی□ ل□ ئی□تیداد)، ب□ی□ مر□ق□کانیش ک□ ئ□و ل□ □□ پ□یان د□گات، بای□خی پ□ناد□ن. ئ□وجا م□ل□ن□ک□، ب□گو□ر□ی □اق□کارانی د□کارت، و□ن□ی□ ب□ میو□ی□ک یان مر□ق□ک ک□ ژیانی ناخ□کیان□ی ن□ناسراو و گوماناویی□، ک□وات□ مر□ق د□ش□ت پ□یو□ند ب□ ه□ردووکیان□و□ ب□س□هوودا بچ□ت. د□کارت وایداد□ن□ت ک□ ئ□و د□توان□ت ب□ب□ م□ل□ن، ب□ب□ مر□قان، ه□□بکات، ب□ی□ ستایشی “ت□نیایی” د□کات. م□ل□ن ب□ ئ□و ب□رج□ست□ی ت□نیایی□ و□ک پ□ویستیی□ک ب□ هزرین. ئ□وجا کات□ک ئ□و ل□ خ□ونی ی□ک□مدا و□□ بوو□ و ل□ خ□ونی دوو□مدا ه□ور□گرم□ی□ک □اید□چ□□ک□ن□ت، ئ□وا خ□ونی س□ی□م هانی د□دات ک□ ب□ □□گ□ی خ□ی بگ□□□ت. ب□ ب□وای ئ□و ف□ره□نگ□ک□ نیشان□ی□ ب□ ک□ی زانست□کان، ک□کاری ه□□ب□ستقان□کان نیشان□ی□ ب□ پ□یو□ندیی ف□لس□ف□ و دانایی، ئ□وجا ئاماژ□دانی کابرای ن□ناس ب□ ناونیشان□کی و□ک “ئ□ر□ و ن□ر□” هاندان□ ب□ جیاوازیکردن ل□ ن□وان □است و ه□□□دا، و□ل□ گ□ر ل□ کت□ب□کاندا پرسی “□است و ه□□□”ی ب□ ساغن□کرای□و□، ئ□وا گ□ر□ک□ خ□ی بگ□□□ت ک□

داخۆ شتێکی ڕاست یان هەڵە هەبێت و لە نێو هۆشی خۆیەوە هەڵقوڵا بێت. خەونی سێیەم ئاماژە بە ئایندە دەدات، دێکارتیش ڕێگەی بەرەو ئایندە دەگرێتە بەر(6).
بە گۆتەی دێکارت خۆی ئەم سێ خەونە کاریگەری لەسەر ئایندەی ئەو دەنوێنن، ئەو گۆیا لەو خەونانەوە دەگات بە بنەمای "کۆگیتۆ ئێرگۆ سوم" ("من دەهزرێم کەواتە من هەم")، یان دەگات بەو بڕوایە کە گەرەکە شۆڕشێکی فەلسەفیی بەرپا بکات، واتا: هەر شتێک کە وەک جەخت و مسۆگەر دەنوێنێت، لە بناغەوە بڕمێنێت و سەرلەنوێ لە یەکەمین بناغەکانەوە دەستپێبکاتەوە(7). بە شێوەیەکی ڕوونتر ببێژین، ئەو دەیەوێت مێتۆدێکی یونیڤێرساڵ (گشتگیر) بۆ توێژینەوە لە ڕاستی (واتا زانین) گەڕان پێبدات تاکو فەلسەفە ببێت بە زانست. لە بنەڕەتدا ئەم زانستە نوێیە کە ئەو بنیاتی نا، کاریگەریی قووڵی لەسەر جیهانی مۆدێرنی ئەوروپی نواند. لەوە دەربڕینی "من" لە دێکارت جیا نابێتەوە.
وەلێ دێکارت سەرباری بڕیاردان بە گرتنەبەری ڕێگەی خۆی هێشتا هەر ئەزموونەکەی شەوی 10/11ی نۆڤەمبەری 1619 بۆ ماوەی 18 ساڵ وەک نهێنییەک لە ناخی خۆیدا دەشارێتەوە.
دێکارت دوای مردنی باوکی میراتییەکی زۆری بۆ دەمێنێتەوە و ڕزگاری دەکات لە خەم و مشووری گوزەران. دوای ئەوەی ماوەیەک لە پاریس بەسەر دەبات، دەڕوات بۆ هۆڵەندا و لەوێ 19 ساڵ (لە 1629 تا 1649) دەمێنێتەوە. ئەو دەمە هۆڵەندای کالڤینی و کۆماری تەواو جیاواز بوو لە فەڕەنسای کاتۆلیکی و شانشینی، چونکە لەوێ بەهۆی پەیوەندییە لیبەراڵەکانییەوە مرۆڤ دەیتوانی ئازادانە بنووسێت و نووسینەکانی بڵاوبکاتەوە. سەرباری ئەوە لە ماوەی ژیانیدا لەو وڵاتە 24 جار لە ترسدا شوێنی گوزەرانی دەگۆڕێت، هاوکات ناونیشانی خۆی بە ژمارەیەکی زۆر کەم لە ناسیارانی دەدات. ئەوجا هەر لە هۆڵەندا ڕوداوێکی خەمهێن کاریگەریی قووڵ لەسەر ژیانی دەنوێنێت: لەوێ لەتەک کیژە کارەکەرەکەیدا بە ناوی هێلێنە یانز زارۆکێک دروست دەکات و ساڵی 1635 دەبێت بە باوک، وەلێ کچەکەی لە تەمەنی پێنجساڵاندا دەمرێت، بەو هۆیەشەوە دەخزێتە نێو تەنگژەیەکی قووڵی دەروونییەوە.
ساڵی 1637 دێکارت نووسینی "دیسکورز لە بارەی مێتۆدی بەکارهێنانی دروستی ئاوەز و گەڕان بە ڕاستی لەنێو زانستەکاندا" بڵاودەکاتەوە و فەلسەفە ڕاسیۆنالیستییەکەی ڕادەگەیەنێت. وەلێ بەهۆی ئەو نووسینەوە نەک تەنیا کڵێسە لە فەڕەنسای زێدی خۆی، بەڵکو تیۆلۆگە پرۆتێستانتەکانی هۆڵەنداش لەدژی ڕاستدەبنەوە. ئامانجی نووسەری "دیسکورزی مێتۆد" ئەوەیە کە خوێنەرانی فێرببن مێتۆدیانە ڕاست لە

هەیە جیابکەنەوە تاکو لە کردارەکانیاندا بەڕوونی ببینن و لە ژیانیاندا بەمسۆگەری بەرەو پێش هەنگاوبنێن، وەلێ مرۆڤ ئەمەی پێبەدیدەهێنرێت، گەر لەنێو خۆیدا بنەمایەک بۆ لەسەروەستان بچەسپێنێت. لێرەدا ڕوونتر تێدەگەین کە بۆچی ئەو دەبێت بە باوکی نوێسەردەمی ئەوروپی: چەسپاندنی بنەمای خۆیی دەبێت بە هەوەی چەندین ملیۆن مرۆڤی ئەوروپی بەو مەبەستە کە ڕێگەی خۆیان بگرنە بەر. بۆیە هێگل دەبێژێت: "ئەو پاڵەوانەکە کە (…) زەمینەی فەلسەفەی لەنوێوە بنیاتنایەوە"(8).
ئەوجا دێکارت ساڵی 1641 "مێدیتاسیۆنەکانی (لێهزرینەکانی) یەکەم فەلسەفە" بڵاودەکاتەوە، سەرەتا بە زمانی لاتینی، پاشان بە فەڕەنسی، جا گەرچی هێشتا هەر لاتینی زمانی ستاندارتی فەلسەفە و زانستەکان بوو. وەلێ زەبری بێبەزەییانەی دەسەڵاتدارانی ئایینی دێکارت ناچار دەکات ماسک هەڵبگرێت تاکو لەتەکیاندا نەکەوێتە ناکۆکییەوە. بۆیە لە سەرەتای کتێبەکەیدا بەشەکی "پێشکەش" دادەنێت و دەنووسێت:
"ڕێنێ دێکارت سڵاوی خۆی پێشکەشی ڕاگران و دکتۆرانی فاکولتەی تیۆلۆگیی پیرۆزی پاریس دەکات"، ئەوجا بەردەوام دەبێت: ئەو نووسینەکەی دەخاتە بەردەمیان تاکو ئەو زانا مەزنانە خۆیان بەڕوونی مەبەستی ئەو ببینن و دوای ئەوەی بینییان، ئیدی بەگونجاوی دادەنێن، لەبەر ئەم هۆیە گەرەکە ئەوانی بەڕێز بەرگریی لێبکەن (!). سەرەڕای ئەوە دێکارت هێشتا هەر تێڕوانینی خۆی سەبارەت بە پرسی خودا و نەمریی دەروون دەخاتە بەردەم تیۆلۆگەکان: "من هەردەم ئەو تێڕوانینەم هەبووە کە پرسیاری خودا و دەروون گرنگترینی ئەو پرسیارانەن کە دەبێت بە یاریدەی فەلسەفە نەک تیۆلۆگی بسەلمێنرێن"(9).
سەرباری ئەوە ژیانی دێکارت بەهۆی کتێبەکانییەوە دەکەوێتە مەترسییەوە. دوای ئەوەی کریستینەی شاژنی سوید پاییزی 1649 بانگی دەکات بۆ کۆشکی ستۆکهۆڵم تاکو لەوێ وانەی فەلسەفەی پێبدات، ئەو بانگهێشتەکەی قبووڵ دەکات و دەڕوات بۆ سوید. وەلێ شاژن ڕاهاتبوو بەیانیان زوو بێداربێتەوە و هەستێت، دێکارتی خەوخۆشیش دەبوو بەو بەیانی زووە هەستێت و بڕوات بۆ لای تاکو بابەتی فەلسەفەیی بۆ بخوێنێتەوە – بە سەرئەنجامێکی کوشندەوە: بەرگەی یەکەم زستانی سوید ناگرێت. ئەوی سەرمابرد□□□ لەکاتی پیاسەکردنی بەیانیان لەتەک شاژندا بەسەختی سەرمای دەبێت، سییەکانی هەو دەکەن، نەخۆشییەکە لێی پیس دەکات و 11.02.1650 لە ستۆکهۆڵم دەیکوژێت.
ساڵی 1663 نووسینەکانی دێکارت دەخرێنە نێو لیستی نووسینە یاساغکراوەکانەوە (Index librorum prohibitorum) کە بەکورتی

هەروەها ناودەنرێت "لیستی رۆمی" (Index Romanus).
دەکارت لەپاڵ فەلسەفەدا هەروەها واتایەکی مەزنی بە ماتماتیک هەیە. ئەو بە نووسینی "لەبارەی ئەندازە" گەڵانی دا بە کایەیەکی نوێ لە ماتماتیکدا کە ناو دەنرێت ئەندازەی شرۆڤەیی. ئەم ئەندازەیە هاوکێشە جەبرییەکان بە داڕشتنی ئەندازەیی شرۆڤە دەکات، هەروەها بابەتە ئەندازەییەکان بە هاوکێشەی جەبری وەسف دەکات. جگە لەوە ئەو یەکەم ماتماتیکی بوو کە هێماکانی "+" و "-"ی لە ژمێرەدا بەکارهێنا، هەروەها شێوازی نووسینی توان (بۆ نموونە a2 لەبریی aa)، هێمای ئەگ و سێ پیتەکەی کۆتایی ئەلفبا (x، y و z) کە وەک قەوارەی بگۆڕ (ڤاریابڵ) لە سیستەمی پێتاندا بەکاردەهێنرێن، دەگەڕێنەوە بۆ دەکارت.

دوو) شێوازی هزرینی سکۆلایستی

لە بنەڕەتدا دەستەواژەی "چەرخی نەڤین" تەنیا پەیوەندیی بە ئەوروپای کریستیانییەوە هەیە، شێوازی پێگەیاندنی ئەم چەرخەش بریتییە لە سکۆلایستیک، واتا پێگەیاندنی فێرگەیی. وەلێ ئەمە پێویستە سکۆلایستیک لە دوو واتادا دیاری بکەین: لە واتایەکی تەسکدا هزرینی فەلسەفەیی-فێرگەییە کە تا ڕێنیسانس پەیڕەو دەکرا. ئەو دەمە فێرگەکان لە نێو کڵێساکاندا بوون و پاشان لە سەدەی سیازدەیەمدا گوێزرانەوە بۆ نێو زانستگەکان. لە سکۆلایستیک لە واتایەکی فراواندا شێوازی هزرینی ئەم چەرخە بەگشتی دەگرێتەوە.
گەرچی سکۆلایستیک بەنێو سێ قۆناغی سەرەتا و باڵا و درەنگدا ڕەت دەبێت، سەرەڕای ئەوە وەک سەرجەم مۆرکێکی سەرەکیی هەیە: بەندە بە تیۆلۆگی و سەروەریی کڵێسە و بیبلەوە؛ زەمینەکەی بریتییە لەو تێڕوانینە کە وای دادەنێت هەقیقەتی ئیمان پێشتر لە لایەن تیۆلۆگییەوە پێناسە کراوە. ڕوونتر ببێژین: مرۆڤ دەبوو بڕوای بە خودا و سروش هەبێت. هەر لەم ڕوانگەیەوە زانایان بۆیان نەبوو لە فاکتە جیاوازەکان بتوێژنەوە کە مۆرکی زانستی مۆدێرنە، بەڵکو دەبوو بەڵگە بۆ دۆگمەکانی کڵێسە بهێننەوە. بۆ نموونە لە ئەستێرەناسیدا، پابەند بە جیهانبینیی گریکییەوە، زەمین خرابووە نێوەندی سیستەمی خۆرەوە، خۆریش وەک هێمای چاوی خودا دادەنرا کە لە سەرەوە چاودێریی هەر کردارێکی مرۆڤان دەکات. جگە لەوە پرۆگرامی زانست تەنیا بەسەر لکە سەرەبەخۆکانی فەلسەفەدا بەکارنەدەبرا، بەڵکو بەسەر یاساناسی و پزیشکیشدا.
هزرینی سکۆلایستی لە ئاستی لێرەبوونی (وجودی) نێوجیهانیی مرۆڤەوە وەک ئیماندارێکی ئاوەزمەند ئاوەڵا دەکرا، فەرخوازانیش وەک

ئاوەزمەند و سەلار و گەورایەتی زانستەکانیان لە مامۆستایان وەردەگرت و دەیاندانەوە یان درێنگتر لەسەر ئەنوما چێسپێنراوەکان پەرەیان پێدەدان. کەواتە ئەوان بەدەر بوون لە ئازادیی هزرین. گەر کەسێ بیپرسیایە: "ئایا چۆن هەبوونی خودا دەسەلمێنرێت؟"، یان "بۆچی خودا بە مەبەستی خێراسی مرۆڤان بوو بە مرۆڤ؟"، دەبوو فەیلەسوفان لە هەوڵی وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارانەدا بەڵگەهایی بهێنند بن بە سێ بنەماوە: بیبل، پاتریستەکان (باوکانی کڵێسە) و ئەریستۆتێلیس. نەک سەلماندنی ئیمان، بەڵکو ڕوونکردنەوەی ئاوەزمەندانەی دۆگمەکانی کڵێسە بابەتی ئەوان بوو بەو ئامانجەی کە ئیمانداران باشتر لە نەوەرۆکی ئیمان و ڕاستیی خێراس تێبگەن.
لەڕێدا دەستوەژەکانی ئەرگومێنتهێنانەوەی زانستی بەگوێرەی لۆگیکی ئەریستۆتێلیس و دیالێکتیکی فێرگەکان (سکۆلاکان) لە سەرجەم مەئریفەی زانستی و بەشەکانی خوێندندا بەگەڕ دەخران، دیالێکتیکیش لەم پێیوەندییەدا بەواتای دانانی پرسیار (quaestio) و دانوستاندن (disputatio)ی دروستی زانستی کە پابەند بە لۆگیکی ئەریستۆتێلیسەوە ئەنجام دەدرا. بۆ نموونە گەر پرسێکی نەو بیبل ببووایە بە بابەتی دانوستاندن، ئەوا پرسەکە وەک ڕاستی دادەنرا، ئەوجا "پرسیار" ئاڕاستەی دەکرا تاکو لە خودی ئەو بابەتە دانراوەوە مەئریفەی قووڵتر دەربهێنجامێنرێت، لەڕێشدا تەنیا مامۆستا دوایەمین تێڕوانینی چواندووی ڕادەگەیاند و وەک گونجاو بە بنەماکانی ئیمانی کریستیانی وەردەگیرا. چ قورەت بوو فەرخوازێک "پرسیار"ی ڕاستیی بکردایە، کەواتە خۆی نەخستبایەتە ژێر ڕەکەفی ڕاستیی چێسپێنراوی کڵێسەوە! ڕستەکەی ئەنسێلم چواندنی گشتیی هەبوو: "من ئیمانم هەیە، کەواتە من دەزانم". وەک پاشان دەبینین، دەکارت درێنگتر بنەمایەک ڕادەگەیەنێت کە دەڵێت وەک دژەوەڵام بە ئەنسێلم دایبنێین: "من دەهزرێم کەواتە من هەم".
جگە لەوە هزرینی فیزیکی لە سکۆلاستیکدا بەند بوو بە هزرینی گریکییەوە کە چوار توخمی بنەڕەتیی وەردەگرت و لە ژێرەوە بەرەو ژوور بریتی بوون لە: ئەرد، ئاو، هەوا و ئاگر. توخمە قورسەکانی ئەرد و ئاو سارد بوون، توخمە سووکەکانی هەواو و ئاگر گەرم بوون؛ ئەرد و ئاگر وشک بوون، هەوا و ئاو بەلەشاو بوون، هاوکات ناکێکی نەبڕاوە هەر چواریانی بەبێ هیچ شیمانەیەکی ئاشتبوونەوە تەنیبوو. دروستبوون و لەناوچوون دوو پرسەی نەبڕاوەی کایەی زەمینی بوون. بە یەکگرتنی چەند توخمەک شتێک دەهاتە ئاراوە کە ناو دەنرا "تەنی تێکەڵ" بە فۆرمەکی تایبەتییەوە کە گەردیلە توخمییە ناتەباکانی خودی ئەو تەنەی ڕادەگرت. بۆ نموونە لە لەشی ئاژەڵدا ئاگر لە شێوەی گەرمیی ئەنیمالیدا لەگەڵدا بوو؛ هەر ئەوەندەی فۆرمی

توخمیيانەی ئاژەڵەکە لەناوبچووایە و ئەویش مردار ببووایەتەوە، ئیدی سەرەتا ئاگرەکەی لەوێ دەردەچوو، چونکە چیدی فۆرم ئاژەڵەکەی ڕاگیر نەکردبوو، تا لە کاتەیدا لاکی ئاژەڵەکە سارد دەبۆوە. یان گەر ئاگر بییەوێت لەدژی ئاو بجەنگێت، سەرەتا گەرمیی خۆی وەک پێشەو بۆ دەنێرێت، ئەویش ساردیی سروشتیی ئاو ڕاودەنێت و لاوازی دەکات، چونکە ئاو لە سروشتەوە چڕ و قورسە، بە پێچەوانەشەوە گەرمی دەیەوێت بیکات بە هەڵم. ئەوجا گەر کاریگەریی دوژمنانەی چەنێتییەکەی گەرمی کە سەربەخۆ کارایە، تا ڕادەی پێویست بەردەوام بێت، ئیدی دەبێت لە کاتەیدا فۆرمی ئاو کە ماتەرییەکەی تەنیوە، جێ بە فۆرمێکی دیکە چۆڵ بکات: فۆرمی هەوا (10).
مۆرکێکی بنەڕەتییانەی فیزیکی چەرخی نەڤین ئەوە بوو کە شتەکانی وەک پێکهاتوو لە گەوهەر و چەنێتی وەردەگرت، وەلێ هەردووکیانی سەربەخۆ لە یەکدی دادەنا، جگە لەوە هەردووکیان بەزۆری لە چالاکیدا بوون (ئەم پرسە لە خوارەوە ڕوونتر دەبێتەوە).
وەلێ لە کاتی چەرخی نەڤیندا سەرجەم جیهانبینیی سکۆلایستی خرایە ژێر پرسیارەوە، هەڵوەشێنرایەوە و بەوەش لەکارخرا، کە بێگومان جیهانبینییەکە هەندە ئاسان تەسلیم نەبوو، بەڵکو چووە شەڕی خوێناوییەوە لەدژی هەر جۆرە هزرینێکی نوێ لە زانستە سروشتییەکان، لە فەلسەفە و ڕێکخستنی نوێی جڤاکیدا.

سێ) مێتۆدی زانستی-سروشتییانەی نوێسەردەم

کاتێک سکۆلایستە قەدیمییەکان کە پابەندی ئەڕیستۆتەلیس بوون، زانستەکانیان بەگوێرەی بابەتەکانیان دادەبەشاند و بەجیا لە هەر یەکەیان دەتوێژینەوە، ئەوا لە نوێسەردەمدا مێتۆد دەبێت بە کلیلی بنیاتنانی زانست. جگە لەوە لە هزرینی زانستی-سروشتییانەی قەدیمییە سکۆلایستییەکاندا ماتماتیک وەک پاشکۆی فیزیک دادەنرا، بێگومان وەک پاشکۆیەکی سەربەخۆ لە فیزیک و هاوکات دەگێترا، کە ماتماتیک تەنیا بە دامالین (ئەبستراکسیۆن) لە فیزیک بەدیدەهێنرێت، وەلێ ئەم جۆرە تێڕوانینە ئاستەنگێکی گەورە بوو لە بەردەم داواکارییە زانستییە نوێکانی ئەو سەردەمەدا کە بە بنیاتنانی تەکنیک ڕاگەیەنرابوون. بۆ نموونە دێکارت لەدژی فیزیکی ئەڕیستۆتەلی کە سپێکولاتیڤ (بەدەر لە مەئریفەی مسۆگەرکراو) بوو، داوا دەکات کە دەبێت فیزیک بەڕەهایی بکرێت بە ماتماتیک. لێرەدا فیزیکی نیوتن بوو بە ئەلتەرناتیڤی فیزیکی قەدیمییەکان و توانیی داواکارییەکانی ئەو سەردەمە بە دەستگرتن بەسەر سروشتدا ساتار بکات. ئەوجا، وەک لە سەرەوە پێشانمان دا، کاتێک لە فیزیکی

قەدیمیدا چۆنێتییەکان سەربەخۆ لە گەوهەرەکان دادەنران، ئەوا فیزیکی دەکارت (کە بەگومان ئەمە تەواو بەدراوەتەوە) چۆنێتییەکان دەکات بە ڕەوشی گەوهەر: سەرجەم فرەجۆریی سکۆلایستییانەی توخمەکان، گەوهەرەکان، فۆرمەکان، چۆنێتی و چەندێتییەکان، دەگۆڕێنەتەوە بۆ دوو تایبەتمەندی کە بریتین لە شێوە و بزووتن و تەنیا بەندن بە گەوهەری کشاوەوە (ڕێس ئێکستێنزاوە)، ئەمەش ئاسانکارییەکی نوێ بوو بۆ هزرینی بەبەرهەمی فیزیکی.

سەرفرازبوونی زانستە سروشتییەکانی نوێسەردەم بەندە بە مێتۆدی ئێکسپێریمێنتەل (تەجروبەیی) و مۆدێلە ماتماتیکییەکانی فیزیکی گالیلەی و نیوتنەوە. گەرەک بوو جیهان میکانیستییانە ڕوونبکرێتەوە. ئەم جیهاندیدییە نوێیە وایدادەنێت کە هەموو تەنە ماتەرییەلەکان (کەرەسەییەکان) لە گەردیلەی میکانیکی یان لە ئەتۆم پێکدێن و پێکڕا پابەندی یاساکانی میکانیکن(11). لێرەدا دەگەین بە مێتۆدی ئەم هزرینە میکانیستییە کە دوو ڕەوت بە ئاڕاستەی بەرەڤاژ لە خۆدەگرێت: ڕێزۆلوسیۆن (بە گریکی: ئانالیزیس، واتا شرۆڤەکردن، شیکردنەوە یان دابەشاندن)، ئەوجا کۆمپۆزیسیۆن (بە گریکی: سینتێزیس، واتا لێکدان، ڕێکخستن یان داڕشتن).
گالیلێیۆ گالیلەی (1564-1642) و ئایساک نیوتن (1642-1727) لەو زانایانەن کە مێتۆدی ناوبراویان بەهێند وەردەگرت. گالیلەی ئەم مێتۆدەی لە ئێکسپێریمێنتەکانیدا (تەجروبە زانستییەکانیدا) سەبارەت بە پانتایی لار بەگەڕخست، ئەویش کاتێک لارییەکەی گۆڕێ تاکو تەوەرەکانی بزووتنی بەربوونەوە شرۆڤە بکات(12). هەروەها نیوتن لە نووسینەکەیدا بە ناونیشانی "پرنسیپیا" چوار ڕێسای مێتۆدلۆگیانەی دانا: دوو ڕێسای یەکەم ڕوودەکەنە شرۆڤەی هۆی دیاردەکان، داوا دەکەن تەنیا ئەو هۆیانە وەربگیرێن کە بەسن بۆ ڕوونکردنەوەی دیاردەکان، هەروەها گەرەکە ئەنجامگەلی هاوشێوە بگەڕێنرێنەوە بۆ هۆی هاوشێوە. سێیەمیان بریتییە لە ڕێسای ئیندوکسیۆن (ئیستیقراء، دەرئەنجامگیری لە تایبەتێتییەوە بەرەو گشتێتی)؛ ئەم ڕێسایە تەنیا ڕێ بە یەک شێوازی کارکردن دەدات: دەبێت ئەدگاری میکانیکیانەی هەر تەنێک کە ئەمپیریانە ناسراوە، بە چەشنێک بگشتێنرێت کە ئیدی چواندنی بە هەموو تەنەکان، تەنانەت بە بچووکترین گەردیلەکانی هەر تەنێک، واتا بە ئەتۆمەکان، هەبێت. چوارەم ڕێسا دەیسەپێنێت: مرۆڤ هەرگیز نابێت دەستبەرداری ئەو هیپۆتێزانە (گریمانانە) بێت کە ئەمپیریانە سەلمێنراون، وەلێ گەر درەنگتر زانستییانە وەک هەڵە سەلمێنران (falsification)، ئیدی دەتوانێت وازیان لێبهێنێت،

کەواتە نەک لەو کاتەدا کە گونجاویان بە زانست جێی پرسیار نییە، لەبرییەکی سپێکولاتیڤیان (بەدەر لە مەئریفەی مسۆگەرکراویان) بە دابنێت(13).
دێکارت بە پێچەوانەی هزرینی ئەمپیرییەوە کە داوای مەئریفەی جەخت ناکات، گەڕان بە مێتۆدێکی ڕاسیۆنالیستی دەدات، واتا گشتێتییە بەڕەهایی چواندووەکانی ماتماتیک وەک بنەڕەت دادەنێت، چونکە بەهۆی چواندنی ڕەهایانەوە شیاوی هەڵوەشاندنەوە نین، بۆیە دەمانگەیەنن بە مەئریفەی جەختی شتەکان. ئەو تەنانەت داوا دەکات کە دەبێت زانین هەمان جەختیی ڕەهای ماتماتیکی هەبێت. بێگومان ئەو سەرەتا بنەڕەتێک بۆ جەختییە پێویستەکەی مەئریفە دەچەسپێنێت: نابێت بە بێ ئینتوئیسیۆنی (نەزەری) ڕوون و ئاشکرا هیچ هزرینێکی دەرئەنجامگیر (دێدوکسیۆن) وەربگیرێت. جیاوازیی هەردووکیان لەوەدایە، کە ئینتوئیسیۆن نەزەری سادە و لە خۆدا ئارامی گەوهەرە، وەلێ لە هزرینی دەرئەنجامگیردا بزووتنێکی زنجیرەیی بەردەخرێت؛ جگە لەوە ئەمە لە ڕەوشی ئەمیاندا پێویستمان بە ئێڤیدێنس (ڕوون و ئاشکرایی) نابێت، چونکە ئیستا هزرینی هەڵهێنجەرانە جەختییەکەی خۆی لە تەرکیزەوە وەردەگرێت.
ئەمە تەنیا دوای نەزەری ڕوون و ئاشکرا لەو ڕاستییە سادانە کە گشتین، دەتوانین ئاوەزمەندانە دەستبکەین بە دەرئەنجاماندنی تایبەتێتی، هەر ئەم مێتۆدەشە کە دەرفەتی بڕیاری (حوکمی) دروستمان بۆ دەڕەخسێنێت و دەتوانین زانست بنیاتبنێین. مەئریفەیەک کە بە نەزەری ڕوون و ئاشکرا بەدیهێنرا بێت، بۆ دێکارت بریتییە لە بەڵگەنەویست (ئەکسیۆم). یان بە پێچەوانەوە گەر من بە نەزەری ڕوون و ئاشکرا تێنەگەم کە لە سێگۆشەیەکی گۆشەوەستاودا کۆی ڕووبەری دوو چوارلایەکسانی سەر لاکان یەکسانە بە ڕووبەری چوارلایەکسانی سەر ژێ، ئەوا پێناسەکردنی ئەم بیردۆزە لە لایەن منەوە بەدەرە لە بنەڕەتی مەئریفی. من تەنیا ئاوەزمەندانە پێناسەکەم وەرگرتووە، یان دەرخم کردووە و لە زاکیرەمدا ڕامگرتووە. من ئەوها نابم بە ماتماتیکی، جا چەند زۆر کاری ماتماتیکیانەی ئاوەزمەندانەم لەبووەشێتەوە.
تەنیا بەدووی نەزەری ڕوون و ئاشکرادا دەشێت با بێتە دانراوەکە بە دابەشاندن / شرۆڤەکردن بەرەو پرنسیپەکانی ببرێتەوە کە پێکڕا ڕاستیی ڕوون و ئاشکران، ئەوجا پرنسیپەکان بە ڤەگەڕان لە داڕشتن-ەوەیەکدا لێکبدرێنەوە.
دێکارت مێتۆدی ڕێزۆلوسیۆن-کۆمپۆزیسیۆن: شرۆڤەی پاشڤەچوو بەرەو پرنسیپەکان و ئەوجا لێکدانەوەیان، بە چوار ڕێسای هزرینی زانستی پێشان دەدات:
١) ڕێسای ئێڤیدێنس (ڕوون و ئاشکرایی): من نابێت هیچ شتێک بە ڕاست

دابنێم کە گومانی لێبکرێت. کەواتە تەنیا شتێک، ڕەوشێک یان گۆزارەیەک بە ڕاستی دادەنرێت، گەر ئاگایی بە نەزەری ڕوون و ئاشکرا بینیبێتی. بێگومان من تەنیا کاتێک ئەم دەرفەتەم بۆ دەڕەخسێت، گەر خۆم سەرەتا لە هەڵپە و پێش- بڕیار (حوکمی موسبەق) بەدوور بگرم.

٢) ڕێسای دابەشاندن: کێشەی ئاڵۆز دادەبەشێنم بەسەر کەرتە-کێشەدا تاکو ئاسانتر بە چارەسەر بگەم.

٣) ڕێسای ڕێکخستن: بیرۆکەکانم ڕێکدەخەم، لەرێشدا لە سادەوە، واتا لە ڕوونترین ئۆبژێکتەکانەوە دەستپێدەکەم و پلە بە پلە بەرزدەبمەوە بەرەو ئاڵۆز، تا ئیدی دەگەم بە مەئریفەی ئۆبژێکتە ئاڵۆزەکان.

٤) ڕێسای تەواوەتی: ورددەبمەوە داخۆ توێژینەوەکەم تەواوەتییە یان نا، کەواتە داخۆ لە ڕەوتی کارکردنمدا هیچم لەبیرنەچووبێت(14).

بەپوختی ببێژین، گەر کێشەیەک بەرەو من کەوتبێت و ناچار بم هەوڵ بە ڕوونکردنەوەی بدەم، ئەوا دایدەبەشێنم بەسەر کەرتەکانی یان هۆکانیدا (ڕێزۆلوسیۆن)، ئەوجا لەم کەرتانەوە کێشەکە سیستەماتیکییانە لێکدەدەمەوە (کۆمپۆزیسیۆن) (15). ئەمە دەتوانین بە شتەکان کە دەشێت ببن بە بابەتی ڕوونکردنەوە، ئەم نموونانە بهێنینەوە: 1) گەر ناچار بین سەرجەمێکی بەرجەستەی ئاڵۆز (بۆ نموونە سەئاتێک) ڕوونبکەینەوە، ئەوا سەرەتا دایدەبەشێنین بەسەر کەرتەکانیدا، ئەوجا کارایی سەرجەمەکە بەڕێی بزووتنی کەرتەکانییەوە (بەکرە و ئیسپرینگ و هتد) ڕوون دەکەینەوە؛ 2) دەشێت ئەنجامی ڕوداوێکمان لە بەردەمدا بێت، لەرێشدا بە ئەوەی خۆمان لە پێش- بڕیار بەدوور بگرین، ئەوا بە ڤەگەڕان شوێن زنجیرەی هۆکانی دەکەوین، ئەوجا ڕەوتی سەرهەڵدانی زنجیرەکانی ڕوداوەکە پێناسە دەکەین و هەر بەو پێناسەیە شێوازێک بۆ سەرهەڵدانی ئەنجامی ڕوداوەکە دیاری دەکەین؛ 3) تێگەیەکمان هەیە کە وەسفی فاکتێک دەکات؛ سەرەتا تێگەکە شیتەڵ / شرۆڤە دەکەین یان دایدەبەشێنین بەسەر تێگەی سادەی گشتیتردا (یونیڤێرساڵتردا) تاکو ئەو واژانە کە لەنێویدا بەکاربراون، ببەینەوە بەرەو چەند تێگەیەکی ئاسانتر، ئەوجا بە لێکدانەوەی تێگە گشتیترەکان کە بە یاریدەیان پرنسیپگەل فۆرمولە دەکەین، دەگەڕێینەوە بۆ لای تێگەکە، کەواتە ئەوە تێگە گشتیترەکانن کە دەرفەتی دەرئەنجاماندنمان بۆ چەشنێک بۆ دەڕەخسێنن کە ئیدی دەتوانین دەرئەنجامەکە بەرجەستانە بپشکنین(16).

چوار) گومانی مێتۆدی وەک ڕێگەی گەیشتن بە جەختیی مەئریفە

دەکارت وایدادەنێت کە مەتۆدی شرۆڤەکردن-لێکدانەوە نەک تەنیا تێڕوانینی نوێمان سەبارەت بە ماتماتیک و فیزیک پێدەگەیەنێت، بەڵکو تەنانەت دەتوانین لەسەر ئەم ڕێگەیە "یەکەم فەلسەفە" (پریما فیلۆسۆفیا، واتا مێتافیزیک) بنیات بنێین. ئەو لە نووسینی "مێدیتاسیۆنەکانی (لێهزرینەکانی) یەکەم فەلسەفە"دا مێتافیزیک بە گومانی مەتۆدی ئاوەها دەکات، چونکە بە دیدی ئەو گومان بەرماندەدات لە پێشبڕیار و دەمانگەیەنێت بە مەئریفەی جەخت. لەم ڕوانگەیەوە گومانی مەتۆدی لای دەکارت گومانگەرایی (سکێپسیسیزم) نییە کە تێیدا گومانکردن بە خودی گومان تەواو دەبێت، بەڵکو لە پێناوی گەیشتندایە بە مەئریفەی ڕوون و ئاشکرا، لەرێشەوە ئیدی واتای "مێدیتاسیۆن" لای ئەو ڕوونتر دەبێتەوە: مێدیتاسیۆن ڕامان نییە وەک لای عیرفانییەکان، بۆ نموونە سۆفییەکان یان بودییەکان، بەڵکو "لێهزرینی ڕەخنەیی مەبەستمەندە" و پێشانی دەدات کە چۆن فێرخوازی سەر ڕێگەی فەلسەفە و خوازیاری فەلسەفاندن دەتوانێت بەڕێیی گومانەوە بە جەختیی مەئریفە بگات، کەواتە نەک خۆی سوننەتیانە بە فەلسەفەوە خەریک بکات کە هیچی دیکە نییە جگە لە دانەوەی گۆتراوەکان و هەوڵدان بە وەرگرتن لەنێو کۆڕی زانایانی سوننەتیدا.

[illegible]) ڕێگەبڕینی شرۆڤەیی ڕووەو شیمانەی زانین (ڕێزۆلوسیۆن)

ئەمە لە گومانی مەتۆدیدا شرۆڤەیانە لە تێڕوانین و دەرککردنی نێوجیهانییانەی خۆمانەوە دەکەوینە ڕێ. ئەمە سەرەتا وەک مرۆڤی نێو جیهانەکەمان تێگەیشتنێکی سوننەتیانەی جیهانمان هەیە، چونکە ئەوها پەروەردە کراوین، بۆ نموونە لە بڕوای ئایینیی تایبەتییەوە خۆشە کراوین بە ئەوەی تێڕوانین و بڕواکان بەرهەم بهێنینەوە، یان ئەمە بە دەرخکردن بەشە زانستییەکانی فیزیک و ماتماتیک، مێژوو و تەنانەت فەلسەفە و هتد تەواو دەکەین، وەلێ پاشان ناتوانین سەربەخۆ بهزرێین، بەڵێ تەنانەت دەشێت هەڵبەستێک لە بەردەمماندا بێت و بە کەلامی خودایەتییەک دابنرێت، ئەمەش، گەرچی دەرچووی بەشی فەلسەفەین، هێشتا هەر بەگوێرەی ئەو دابە وەریدەگرین، جا گەرچی هەڵبەست تەنیا دەشێت هۆنراوەی مرۆڤی بێت! ئێمە دەترسێین! دەترسێین لەڕێدەربچین و سەرزەنشت بکرێین، یان دەستنمان لێمان بتەکێنەوە و تەنیا بکەوین! ئەمە لە کۆتاییدا وەک ئەم جۆرە کەسێتییە سوننەتییە دەبینەوە بە مامۆستا و ترادیسیۆن بەرهەم دەهێنینەوە.
هۆی ئەوە کە مرۆڤان هەروا سانا پێدراوە هۆشەکی و پراکتیکییەکانی

جیهانەکەیان وەردەگێڕن، دەکارت دەیگەڕێنێتەوە بۆ زەینێکی ڕاهێنانپێنەکراو. لەم ڕوانگەیەوە گومانی مێتۆدی هەروەها ڕاهێنانە بۆ زەینمان، واتا زەینمان فێری هزرین دەکەین، ئەمەش بەدی دێت گەر سەرجەمی تێگەیشتنی سونەتییانەی جیهان هەڵبووەشێنینەوە. ئەمەیە شۆڕشە فەلسەفییەکەی دەکارت. ئەو خۆی دەبێژێت: ئەو دەیەوێت “(…) هەموو شتێک بڕمێنێت” و ئەوجا “لە یەکەمین بناغەکانەوە سەرلەنوێ دەستپێبکاتەوە”(17). کەواتە ئەو چیدی متمانە بە هیچ گێتراو و نووسراوێک ناکات. بێگومان ئەو ناتوانێت سەرجەمی ئەو بەچوونانە بپشکنێت کە ناسیونی یان تەنانەت خۆی پەیڕەویی کردوون (ئاخر ئەوە ناشێت)، بە پێچەوانەوە لە بناغەکان ورد دەبێتەوە، واتا لەو پرنسیپانە کە بنەڕەتی بەچوونەکانن، لەرێشدا ئاشکرایە کە بەچوون زانینێک نییە کە مرۆڤ خۆی بەدیهێنابێت. من بە نموونە وای بۆ دەچم کە ڕەوشێک ئەوهایە نەک بە جۆرێکی دیکە، وەلێ بەجەختی نازانم کە دروست ئەوهایە.
یەکەم هەنگاوی گومان ئەو پرسیارەیە کە داخۆ چۆن من ڕاستی (زانین) لە هەڵە (نەزانین) جیابکەمەوە. وەلێ نوێیەتیی ئەم پرسیارەی دەکارت لەوەدایە کە ئەو پرسیارەکە ئاڕاستەی خۆی دەکات، یان بەگشتی ئاڕاستەی مرۆڤی دەکات: ڕەنگە ئەوە تەنیا مرۆڤ خۆی بێت کە زۆر جار لە نەزانییەوە ڕاست و هەڵە بە یەک تێکەڵ دەکات، نەک گیانێکی خراپ فریوی بدات. ئاخر زۆر جار دەرکەوەرەکانم بەهەڵەمدا دەبەن. کەواتە کتێبەکان بە هەرە مەزنترین و پیرۆزترینیانەوە چی دەبێژن با بیبێژن، زانایان چی دەنووسن با بینووسن، وەلێ من، ئەرێ من، کە لەم ساتەدا لەنێو جیهاندام، بەبێ هیچ گرنگیدانێک بەوان لە خۆمەوە دەستپێدەکەم — بێگومان من خۆم وەک مرۆڤی ئاوەزمەند، هەڵەکەر، پێشبینیدار، ئەندێشاوی، قسەدەربڕ و هەروەها بەیاردەری لۆگیکی، شیتەڵکەری ڕستەی ماتماتیکی، هەروەها ویستمەند. من دەبێت جارێ سەرجەمی ئەمانە لەنێو خۆمدا ساغبکەمەوە.
لەو ساتەدا کە من لە خۆم دەپرسم داخۆ چۆن بتوانم ڕاستی (زانین) لە هەڵە جیابکەمەوە، ئەوجا لەنێو خۆمدا بۆ وەڵام بگەڕێم، من هەنگاوێک لە جیهانەکەم دوورکەوتوومەتەوە. من پەرچاندنەکم (ڕێفلێکسیۆنەکم) بۆ ئاڕاستەی خۆم ئەنجامداوە. ئاشکرایە من لەم ئاستەدا پێش هەموو شتێک بەر توانستی دەرکگیریی دەرکەوەرەکانم دەکەوم: من بە چاوان دەبینم، بە گوێیان دەبیستم، بە زمان دەچێژم، بە لووت بۆن دەکەم، بە دەستانم شت دەگرم. من هەمیشە دەرکی شتانی بەرجەستەیی دەکەم. وەلێ ئایا دەتوانم هەروا سانا متمانە بە دەرکەوەرەکانم بکەم؟ من لە ماڵەوە بەتەنیا دانیشتووم و خەیاڵم ڕۆیشتووە، کتوپڕ دەنگێک دەبیستم، ئەوجا دەڕۆم بە لای هەڤاڵەکم و

سو□ندی ب□ د□خ□م ک□ گو□م ل□ خشپ□ی جن□ک□ بوو□، ک□چی پاشان ه□ر خ□م کتوپ□ ب□م ساغد□ب□ت□و□ ک□ من ل□و □□وش□دا ترساوم و ت□نیا خ□مم بیستوو□. ب□تایب□تی د□رک□و□ری بینین ز□ر جار ب□ه□□□مدا د□بات. ل□ دوور□و□ چ□پک□گو□□ک ل□ن□و گو□دان□کدا د□بینم و ل□ خ□م د□پرسم ک□ داخ□ ب□نی ئ□و گو□ان□ چ□ند خ□ش ب□ت، ئ□وجا ب□پ□ل□ ب□ر□و ئ□وان د□□□م تاکو ب□نیان بک□م، ک□چی کات□ک د□گ□م□ ئ□و□، ب□□وونی د□بینم ئ□وان□ گو□ی پلاستیکین. ل□س□ر ش□قام□ک ل□و ب□ر□و□ کو□□ک د□بینم و ز□ر ل□ ه□قا□□کی نزیکم د□چ□ت، د□ستی س□اوی ب□ ب□رزد□ک□م□و□، ک□چی ئ□و ه□ر ت□ماشام ناکات. □□ژی ئایند□ ل□ن□و شاردا ب□□□ک□وت د□بینم و گل□یی ل□د□ک□م ک□ دو□ن□ و□□امی س□اوک□می ن□داو□ت□و□، ئ□ویش ب□□□ز□و□ پ□م د□ب□ژ□ت ک□ دو□ن□ ل□ گ□شت بوو□ و ه□مووی س□ئات□ک□ گ□یشت□ت□و□ ئ□ر□. د□کارت ئ□م گومان□ ل□ د□رککردنی مر□ڤان ب□م ش□و□ □ادیکال□ د□رد□ب□ت: کات□ک من ل□ پ□نج□ر□ی ژوور□ک□م□و□ پیاد□□□وان ل□س□ر ش□قام□ک□ د□بینم، من ج□ختم ل□و□ ک□ من د□رکی مر□ڤان د□ک□م، و□ل□ ئایا من ل□ر□دا چیی دیک□ د□بینم جگ□ ل□ جل و ش□فق□ ک□ □□نگ□ ن□و□ر□کیان م□کین□ ب□ت؟ ک□وات□ ئایا ناش□ت ئ□م د□رککردن□ ت□نیا خ□ون ب□ت؟ ئاخر ل□ب□ر ئ□و□ی من گومان ل□ ه□موو شت□ک د□ک□م، ئ□وا جار□ هیچ پ□وار□ی□کم نیی□ و ب□ یارید□ی بتوانم □□وشی ب□داری ل□ □□وشی خ□ونبینین جیابک□م□و□. من ل□کاتی خ□ونبینیندا ل□ د□خی خ□م ج□ختم، ب□ نموون□ ل□ ج□ی□کی دیاریکراوم یان ل□ت□ک ک□س□کدام، ک□چی من ت□نیا خ□ونم بینیو□، ک□وات□ د□رک□و□ر□کانم ب□ه□□□یاندا بردووم، چونک□ من ب□□استی ل□و ج□ی□ نیم، ب□□کو ل□ن□و پ□خ□ف□ک□مدا نووستووم! ئ□ی ئیدی ئایا چ□ن من ل□و کات□دا ک□ د□رکی خ□م و□ک کردارنو□ن□کی ن□و جیهان د□ک□م، ج□خت بم ل□و□ ک□ ل□ر□بوونی من ل□ جیهاندا خ□ونبینین نیی□؟ ئاخر ئایا ناش□ت ئ□م د□رککردن□ی خ□م و□ک کردارنو□ن□کی ن□و جیهان هاوش□و□ی ئ□و خ□ون□ ب□ت ک□ دوای ب□داربوون□و□م د□بینم هیچ بن□ما ی□کی □یالی ن□بوو□؟ ب□گومان گ□ر□ک□ ل□ر□دا ئاماژ□ ب□ ئ□و□ بد□ین، ک□ ئ□م پرسیار□ی خ□ونبینین ت□نیا ی□ک□ک□ ل□ “توخم□کان”ی گومان□ م□ت□دی□ک□ی د□کارت، ئ□ویش چونک□ ئ□م□ ل□ن□و گوماندا نازانین، جار□ ناتوانین بزانین، ک□ داخ□ جیهان□کی د□ر□کی ه□ب□ت، ه□ر ل□ب□ر ئ□م ه□ی□ش□ ک□ □□نگ□ ه□موو د□رککردن□کانمان ت□نیا خ□ونبینین بن.

ل□ب□ر ئ□و□ی د□رک□و□ر□کان ن□ک ت□نیا ل□کاتی ب□داریدا، ب□□کو ه□رو□ها ل□کاتی خ□ونبینیندا ب□ه□□□ماندا د□ب□ن، ئ□وا د□کارت گریمان□ د□کات ک□ مات□ری (ک□ر□س□) ت□نیا ل□ ئ□ند□ش□دا ه□ی□، ب□م□ش ئیدی هاوکات ه□موو ئ□دگار□کانی مات□ری، و□ک بارست، ف□رم،

چ□ن□تی (کڤال□تی)، □□نگ و هتد، ت□نان□ت کشانی ل□ □اوم و گ□□انی ل□ کاتدا، پ□ک□ا د□ک□ون□ ژ□ر گومان□و□. ئ□وجا ه□ر ب□م گومان□ ل□ مات□ری و ئ□دگار□کانی پرس□کی دیک□ □وون□ب□ت□و□: زانست□ سروشتیی□کان ک□ ل□ شت□ ئاو□ت□کان د□تو□ژن□و□، ب□ نموون□ فیزیک، کیمیا، پزیشکی و هتد، شیاوی گومانل□کردنن، چونک□ ب□و شت□ ئاو□تان□و□ خ□ریکن ک□ ج□ی گومانن. ناب□ت هیچ کامیان ب□ زانست دابنر□ت. ک□وات□ د□ب□ت ئ□مانیش بنیات بنر□ن□و□.

ئ□ی ئایا م□س□ل□ک□ ل□ ت□ک ماتماتیکدا چ□ن□ ک□ □ست□کانی ئاپری□رین (ب□د□رن ل□ د□رککردن) و ب□□□هایی □استن؟ ئ□م□ ب□ نموون□ ه□رگیز ناتوانین □استیی ئ□م □ست□ ماتماتیکیی□ بخ□ین□ ژ□ر پرسیار□و□: “5=3+2”. و□ل□ ئ□ستا پرسیار□کی کر□کی ل□ ب□رد□مماندا س□ره□د□دات: من ز□ر جار، س□رباری ژیری و ک□ششی ب□رد□وامم، ل□ شیت□□ی ماتماتیکیدا ب□ه□□دا چووم، جا گ□رچی □ست□ و بیرد□ز□کانی ه□میش□ □استن. ک□وات□ ئایا ب□چی من د□ک□وم□ ه□□□و□؟ ز□ر د□ش□ت “گیان□کی خراپ” ه□ب□ت و ل□کاتی شیت□□کردنی ماتماتیکیدا بمخات□ ه□□□و□. ئ□وجا ه□رد□م خراو□ت□ م□شکم□و□ ک□ خودای□ک ه□ی□ و منی ئافراندوو□، ب□□□ ئ□و□ند□ م□زن□ ک□ توانای ب□س□ر ه□موو شت□کدا د□شک□ت□و□، و□ل□ ئایا ناش□ت ئ□م خودا دانا و قادیر□ منی ئ□وها ئافراندب□ت ک□ ت□نان□ت ل□ شیت□□کردنی □ست□ ماتماتیکیی□کانیشدا بک□وم□ ه□□□و□؟

ب□م ش□و□ی□ س□رج□می ئ□و شتان□ ک□ ب□ □استی داد□نران، ه□□و□شاون□ت□و□: جیهان و ئ□م□ش ب□واتای ت□نان□ت ل□شی خ□م ب□ د□رک□و□ر□کانم□و□ ک□ س□ر ب□ جیهان□، ئ□وجا زانست□ سروشتیی□کان، ماتماتیک و خودا. ب□ی□ ئ□ستا د□کارت ب□د□م گومانکردن□و□ ب□یار د□دات ی□ک تاک□ ج□ختی و□ربگر□ت: ج□ختیی نابوونی هیچ ج□ختیی□ک. س□رباری ئ□و□ لای□ن□ک ئاشکرای□: من گومان د□ک□م، ئ□وجا ه□ر پرسیار□ک ک□ من د□یک□م، من خ□م ت□یدا د□بم□و□ ب□ پرس: جیهان و من، ماتماتیک و من، گیانی خراپ و من، خودا و من! ئاخر ئایا ئ□و□ من ن□بووم ک□ جیهان و ت□نان□ت ماتماتیک و خودام خست□ ژ□ر گومان□و□؟ ئایا ئ□و□ من نیم ک□ د□ک□وم□ ه□□□و□ یان فریو د□در□م؟ ک□وات□ “شت”□ک ه□ی□ و ن□شیاو□ گومان ل□ ل□ر□بوونی بکر□ت، واتا ئ□م “من”□ ک□ ه□□□ د□کات، ک□ ز□ر جار نازان□ت □است ل□ چ□وت جیابکات□و□، ک□ ویستی ه□ی□، ک□ د□توان□ت ئ□ر□ و ن□ر□ □ابگ□ی□ن□ت. ک□وات□ “من ه□م”، و□ل□ ل□ب□ر ئ□و□ی ئ□م “من”□ ک□ ه□ی□، ل□ خ□ی□و□ و ت□واو خ□دا ب□ی□و ل□ جیهان د□هزر□ت، ئ□وا “هزرڤان□”. ک□وات□ ئ□ستا س□رب□خ□ ل□و□ ک□ من چی د□هزر□نم و ل□ چی د□هزر□م، ناتوانم گومان ل□و□ بک□م ک□ من ب□گشتی د□هزر□م. ئ□وجا ل□ر□دا شت□کی دیک□م

ب□ ساغد□ب□ت□و□: ل□ب□ر ئ□و□ی من توانیوم□ جیهان و ماتماتیک و ت□نان□ت خودا بخ□م□ ژ□ر گومان□و□، ئ□وا من ئازادم. ئاخر بوون□و□ر□ک ک□ بتوان□ت ت□نان□ت گومان ل□ ماتماتیک و خودا بکات، د□ب□ت ئازاد ب□ت. ئ□وجا ل□ب□ر ئ□و□ی من ئازادم، ئ□وا ل□ر□و□، ل□ن□و ئ□وپ□□ی قوو□ایی ناخی خ□مدا، ل□م “من”□ ب□□گ□ن□ویست□و□ و□ک پ□نتی ل□و□د□رچوون، د□توانم ب□ر□و پ□ش ه□نگاو بن□م تاکو بزانم ب□ چیم د□گ□ی□ن□ت، جا گ□ر ئ□و□ ت□نان□ت ج□ختیی نابوونی هیچ ج□ختیی□ک ب□ت.

د□کارت د□ب□ژ□ت، گوزارشتی “من هزرڤانم”، یان ل□ ش□و□ی □ست□ ب□ناوبانگ□ک□ی□دا: ک□گیت□ ئ□رگ□ سوم (“من د□هزر□م ک□وات□ من ه□م”)، د□رئ□نجاماندنی ل□گیکی نیی□، ب□□کو من کتوپ□ ل□ □□وتی هزرینی ن□و قوو□ایی ناخی خ□مدا ب□ ن□ز□ر□کی (ئینتوئیسی□ن□کی) ت□واو ساد□ و □□شن ب□م خویا د□ب□ت ک□ من ل□ر□بوونم ه□ی□ (و□ک ئ□و خ□ی ل□ ژوور□ک□ی ه□وارگ□ی زستان□ی ل□شکر□ک□ی ل□ بای□رن)، ئ□وجا دوای ئ□و□ی د□زانم ک□ ن□شیاو□ من بتوانم ب□ب□ ل□ر□بوون بهزر□م، ک□وات□ دوای ئ□و□ی ب□ من ج□خت□ ک□ ل□ر□بوونم ب□□□ی هزرینم□و□ □است□نراو□، ئیدی د□ب□ژم: “من هزرڤانم”. ب□ی□ ئ□رنست بل□خ د□ب□ژ□ت ک□ نابێت ل□ ن□وان “من د□هزر□م” و “ک□وات□ من ه□م”دا “ک□ما” دابنر□ت. ئ□وجا ه□ر د□کارت خ□ی ئ□رگوم□نت د□ه□ن□ت□و□: گ□ر ئ□م “پ□نت□” ک□ د□رچ□ی در□ژ□پ□دانی گومان□، واتا گ□ر “من د□هزر□م ک□وات□ من ه□م” د□رئ□نجام□کی ل□گیکی بای□ ل□ سیل□گیزم□و□ (زانستی پ□و□ر□و□)، ئ□وسا د□بوو پ□شتر س□ر□ست□ (پر□میسی / پ□شدانراوی ی□ک□م) بزانر□ت، واتا: “ه□ر شت□ک ک□ بهزر□ت، ه□ی□”، ئ□م□ش ب□یار□ / حوکم□ و س□رل□نو□ ب□گو□ر□ی م□ت□د□ک□ی د□کارت د□ک□و□ت□و□ ژ□ر گومان، چونک□ ل□س□ر بناغ□ی پ□شم□رج □اگ□ی□نراو□. د□کارت پ□شم□رجی ناو□ت، ب□□کو ن□ز□ری □وون و ئاشکرا و□ک بن□□□ت د□چ□سپ□ن□ت و د□ب□ت پاب□ند پ□و□ی ب□یار بدر□ت. ک□وات□ ب□ ت□□وانینی ئ□و د□رچ□-پ□نتی “من د□هزر□م ک□وات□ من ه□م” ب□د□ر□ ل□ ئ□زموونی د□رکی؛ د□رچ□ک□ ئاپری□ری□□ (پ□ش-ئ□زموونیی□) و□ک پ□نت□کی ل□س□رو□ستان، و□ک ه□□گری هزرین، هاوش□و□ی پ□نت□ک□ی ئ□رخ□مید□س ک□ داوای کردبوو تاکو ل□و□ی س□رج□م جیهان ببزو□ن□ت.

ب□گومان گ□ر□ک□ ل□ر□دا ئاماژ□ ب□ ئ□و□ بد□ین ک□ ک□گیت□ (من-د□هزر□م / من هزرڤانم / ئاگایی) زوو خرای□ ژ□ر □□خن□و□، ب□ تایب□تی ل□ لای□ن ف□یل□سوفانی ئینگلیزیی□و□ (ه□بس، هیوم). و□ل□ ئیمانو□ل کانت ی□کلاک□ر□و□ خ□ی ب□ ک□گیت□ی د□کارت□و□ خ□ریک کرد و ب□ باشی دانا ک□ “من د□هزر□م” ل□گیکیان□ □اق□ بکر□ت، چونک□ ب□ دیدی ئ□و واتای ف□لس□ف□یی ک□گیت□ ل□ گ□وه□ر□تیی ئ□ودا نیی□،

بەڵکو لە کارایی (لە فونکسیۆنالێتیی) ئەودایە بە مەئریفە(18).

دەکارت "من-دەهزرێم" یان ئاگایی ناو دەنێت "شتی هزرڤان" (ڕێس کۆگیتانس). ئەم "شت"ە (ڕێس) بە تێڕوانینی ئەو بریتییە لە گەوهەر (زوبستانس)، کەواتە بوونەوەرێکە کە تەنیا بەڕێی خۆیەوە هەیە، بە واتایەکی دی، بوونەوەرێکە کە بۆ لەرێبوونی خۆی هیچی دیکەی پێویست نییە. دەکارت خودی هزرین وەک بەڵگە وەردەگرێت بۆ ئەم هەقیقەتەی "شتی هزرڤان"، کە گەرچی خۆی لە جیهان و دەرکەوەرەکانیش دابڕیوە، کەچی هەشتا هەر بەردەوام دەهزرێت. لەم ڕوانگەیەوە من لەنێو خۆمەوە بە هەموو ڕەوشەکانی ئاگاییم دەزانم، واتا: گومانکردن، لێڕوانین، ڕاگەیاندنی ئەرێ یان نەرێ، ویستن و نەویستن، هەبوونی ئەندێشە (پێشبینیی وێنەیی) و هەست. تەنانەت توانستەکانی تەن، بۆ نموونە بزووتن، تەنیا لەنێو پێشبینیدا هەن.

کاتێک لە دابی فەلسەفەییدا دەستەواژەی "زیندەوەری ئاوەزمەند" وەک پێناسەی مرۆڤ بەکاردەهێنرا و سەرجەم مرۆڤانی وەک مرۆڤ دەگرتەوە، ئەوا دەکارت بە دەستەواژەی "شتی هزرڤان" خۆی لەو دابە جیادەکاتەوە. جگە لەوە ئاخافتن لە "زیندەوەری ئاوەزمەند" سەرلەنوێ بەگوێرەی مێتۆدەکەی دەیخاتەوە گومان لە "زیندەوەر" کە کشاوە و "ئاوەزمەند" کە مەرکی زیندەوەری کشاوە، لەرێشدا ئەو جارە بۆی ساغ نەبێتەوە کە داخۆ بابەتی جەستەیی هەبێت یان نەبێت، بەڵکو تەنیا لەبارەی "شت"ێک دەزانێت کە لەرێبوونی جەختە و دەهزرێت. کۆگیتۆ، کە تێیدا لەرێبوون و هزرین پێکەوەن، تاکە پێنتەکی مسۆگەرە بۆ بەردەوامیدان بە گومانکردن. ئەوجا لەبەر ئەوەی من هەرگیز ناهزرێم کە من دەهزرێم، بەڵکو هەردەم لە شتێک دەهزرێم، ئەوا "من" نێوەرۆکی جیاوازی هەیە و دەبێت لێیان وردبمەوە تاکو هەر کامیان بە ئاسانترین بەڵگە بکەوێتە ژێر گومانەوە، وەلاوەبنێم و لە کۆتاییدا ئەوەم بۆ بمێنێتەوە کە بە هزرین شایانی وەرگرتنە.

هەر نێوەرۆکێکی "شتی هزرڤان" ئیدەی (واتا پێشبینیی) تایبەت بە خۆی هەیە. دەکارت بە لێوردبوونەوە جیاوازیی نێوان سێ جۆر ئیدەی بۆ ئاشکرا دەبێت: دەرککردن، ویست و بڕیار. من بۆ نموونە پێشبینیی درەختێک دەکەم یان لێدەترسم. جگە لەوە من ویستم هەیە، بۆ نموونە شتی باش، ناباش یان تەنانەت مەحاڵم دەوێت. وەلێ پێویست نییە من پێیوەند بە ویست و دەرکگیری یان هەستگیرییەوە لە هەڵە بترسم، چونکە گەر من ویستی خراپە یان تەنانەت ویستی مەحاڵم هەبێت، گومانی تێدا نییە ئەوە هەمیشە من خۆمم کە ئەو جۆرە ویستانەم هەیە، یان ئەوە منم کە خراپە و مەحاڵم دەوێت. یان گەر من هەستێکی بەدم هەبێت، ئەم هەستە بەبێ گومان لەنێو مندا هەیە، کەواتە ڕاستە (جا گەرچی دەشێت ویست و هەستی بەد لە ڕووی مۆرالییەوە شایانی

سەرزەنشتکردن بن). ئەمانە تەنیا پێشبینین لەنێو مندا. وەلێ مەسەلەکە پەیوەند بە بڕیارەوە / حوکمەوە جیاوازە. بڕیار هەمیشە ڕوودەکاتە شتەکانی دەرەوەی من، بۆیە من دەبێت بە تایبەتی لە بڕیاردا بۆ سەرچاوەی هەڵەکانم بگەڕێم، لێرەشدا گەورەترین هەڵەی من ئەوەیە کە بڕیار دەدەم، گۆیا پێشبینییەکانی نێو من وەکچووی شتەکانی دەرەوەن. بۆ نموونە من لە بیستنەوە، لە ڕاهاتنی ژیانی ڕۆژانەوە، دەبێژم “ئازاد مەزنترین شاعیرە”، یان “زێدی من شاری شارانە”. ئەم بڕیارانە بۆ دێکارت دەربڕاوی ڕەمەکی کوێرن. بەکورتی: من دەبێت زۆر ئاگام لە هەر بڕیاردانێکم بێت. وەلێ من جارێ ئەم پرسە وەلاوە دەنێم، چونکە دەبێت پێش ئەوە بزانم داخۆ ئیدەکانی من لەکوێوە هاتبن.

هەندێکی پێشبینییەکانم لە دەرەوە هاتوون، بۆ نموونە پێشبینیی درەختێکە. من هەروەها ئیدەم هەیە کە خۆم ئەندێشەیانە دەیهێنمەوە، بۆ نموونە من پێشبینیی جنۆکە و حۆری یان ئەسپی باڵدار دەکەم. ئەوجا بۆ من خویا دەبێت کە لەنێو مندا چەند ئیدەیەکی لە ناخدا ڕسکاو (idea innatae) هەن، کەواتە ئەمان ئیدەی ئەوتۆن کە دوای جەختبوون لە لێرەبوونی منی هزرڤان بەزەرووری لە سروشتی “من” خۆیەوە دەڕسکێن، بۆیە تایبەت نین بە مرۆڤ وەک مرۆڤ. دێکارت تەنیا متمانەی بەم جۆرە ئیدەیانە هەیە، چونکە بە ئەدگاری ڕاستی، واتا بە زانینی ڕوون و ئاشکرا، دەگونجێن و پێویستیان بە “ئەرێنیکردن” یان “نەرێنیکردن” نییە. ئەمە بۆ نموونە دوو ئیدەی جیاوازی خۆرمان هەیە. یەکێکیان ڕیشەی لەنێو دەرکەوەری بینیندا داکوتیوە، بۆ نموونە کاتێک من لە خۆر دەڕوانم. خۆر بەگوێرەی ئەم ئیدە دەرکییە زۆر بچووکە. وەلێ من ئیدەی دووەم لە یاساکانی ماتماتیکەوە بەدیهێنم، ئەمەش لای دێکارت بەواتای، ئەم ئیدەیە لە تێگەی ئەوتۆوە بەدیهێنم کە لای من وەک ڕسکاوی ناخەکی لەگۆڕێیە. خۆر بەگوێرەی ئەم ئیدەیە زۆر لە زەمین گەورەترە. کەواتە ئاشکرایە ناشێت ئەم دوو پێشبینییە یەکسان بە خۆر بن، لێرەشدا ئەو یەکەیان کەمترین چوونییەکیی بە خۆر هەیە کە ڕاستەوخۆ لە دەرکەوەری بینینەوە چێکراوە. سەرچاوەی ئەم ئیدەیە بە دیدی دێکارت دەگەڕێتەوە بۆ ڕەمەکی کوێری مرۆڤ کە زۆر جار بەهەڵەیدا دەبات. وەلێ مرۆڤ لە توانستی سروشتییەوە، واتا لە ئاوەزەوە، بە پێشبینیی دووەم دەگات، بۆ نموونە کاتێک هەوڵ دەدات بە یاریدەی ڕستە و بیردۆزەکانی ماتماتیک پێناسەیەکی خۆر بکات کە تا ڕادەی شیان پێی بگونجێت. ئەم ئیدەیەی خۆر کە بە سەلماندنی ماتماتیکی بەدیهێنراوە، ڕوون و ئاشکراترە لەو ئیدەیەی خۆر کە بە دەرکەوەری بینین چێکراوە.

ل□م □وانگ□ی□و□ ئید□کانی من ن□و□ر□کی □یالی جیاوازیان ل□ ی□کدی ه□ی□: ه□ند□کیان ئید□ی گ□وه□رن (زوبستانسن)، ه□ند□کی دیک□یان ئید□ی ئ□د□گار□کانی (ئ□کسید□نس□کانی) گ□وه□رن. ل□ر□دا ئاشکرای□ ک□ ئ□د□گار ب□ند□ ب□ گ□وه□ر□ک□ی خ□ی□و□، ب□ی□ د□ب□ت ئید□کانی گ□وه□ر م□زنتر بن ل□ ئید□کانی ئ□د□گاری گ□وه□ر، چونک□ ن□و□ر□ک□کی □یالی م□زنتریان ه□ی□ – پل□ی□کی ب□□اتری بوونیان ه□ی□. و□ل□ من ه□رو□ها ل□ن□و ئ□و ئید□یان□دا ک□ ل□ ناخدا □سکاون، ئید□ی□کی ز□ر تایب□تی ئاشکرا د□ک□م: گ□رچی من خ□م ناکامیلم (ئاخر من گومانک□رم و ئ□م□ش ب□□گ□ی ناکامیل□تیی من□)، س□رباری ئ□و□ پ□شبینیی کر□ک□کم ه□ی□ ک□ ل□ ه□موو □ووی□ک□و□ کامیل□. د□کارت ئ□م ناهاوک□ش□ی□ ب□ تی□ریی کاوسا□□تی (پ□یو□ندیی ه□ئ□نجامی) □ووند□کات□و□. یان و□ک ئ□رنست بل□خ □□خن□ییان□ د□ب□ژ□ت، د□کارت □□وتی گومانکردن د□پچ□ن□ت و ل□ پ□ناوی خ□گیرساندن□و□دا "هانا د□بات" ب□ تی□ریی ه□ئ□نجامی.

ب□گو□ر□ی تی□ریی ه□ئ□نجامی د□ب□ت ل□ ه□ی ه□ر ئ□نجام□کدا ئ□و□ند□ ن□و□ر□کی □یال ه□ب□ت ک□ ل□ ئ□نجامدا ه□ی□، چونک□ ئ□نجام ل□ ه□و□ چ□د□ ب□ت. ئ□وجا گ□ر من ئید□ی جیهان□کی کامیلم ه□ب□ت ک□ ب□دوای□کیان□ ب□ س□ ئا□است□دا کشاو□، ئ□وا د□ب□ت ه□ی ئ□م جیهان□ خاو□نی ه□مان ن□و□ر□کی □یال ب□ت، واتا د□ب□ت ئ□ویش ب□دوای□کی ب□ت. کامیل□تی و ب□دوای□ک□تی ب□□گ□ن ب□ ئ□و ه□قیق□ت□ ک□ نا ب□ت من س□رچاو□ی ئ□و کر□ک□ کامیل□ بم، چونک□ من دوای□کیم. ئاخر، ب□گو□ر□ی پ□یو□ندیی ه□ئ□نجامی، ئ□و ب□□ی ن□و□ر□کی □یال ک□ ل□ ئ□نجامدا ه□ی□، ل□ن□و مندا نیی□. د□کارت ب□م تی□ری□ پرسی ئافراندن ل□ هیچ□و□، ل□ نابوون□و□ (من العدم) ه□□د□و□ش□ن□ت□و□. ن□ د□ش□ت شت□ک ل□ هیچ□و□ چ□بب□ت، ن□ د□ش□ت کامیل□ک ل□ ناکامیل□ک□و□ ب□ت□ ئاراو□. جگ□ ل□و□ ئ□ستا پرس□کی دیک□ ب□ من ساغد□ب□ت□و□: کامیل□تی ت□نیا کات□ک کامیل د□ب□ت، گ□ر هاتوو ب□ز□رووری ئ□کزیست□نسی (ل□□□بوونی) ه□ب□ت.

د□کارت گ□وه□ری کامیلی ب□دوای□کی ب□ زمانی باو ناود□ن□ت "خودا"، ک□ و□ک بینیمان م□رک□کانی بریتین ل□: کامیل□تی (ئاخر س□رج□م ب□ی ن□و□ر□کی ئ□نجامی ل□ خ□ گرتوو□)، قادیر□تی (ئاخر توانیوی□تی ئید□ی ب□دوای□ک□تی ل□ منی دوای□کیدا بچ□ن□ت)، ه□رو□ها چاک□ (ئاخر ل□ب□ر ئ□و□ی کامیل□، ئ□وا ناش□ت خراپ ب□ت؛ خراپ□ یان ب□ه□□□بردن م□رکی مر□قی ک□ماس□ند□ ن□ک هینی خودای کامیل).

ب□گومان خوداک□ی د□کارت خودای نو□ژب□کردن و ل□پا□ان□و□ نیی□، ب□□کو و□ک کامیل، ب□توانا ب□ ه□ر شت، دانا و چاک، ت□نیا ئید□ی□کی ز□روورپی□ ب□ ج□ختیی م□ئریف□. ئاخر ل□ب□ر ئ□و□ی چاکی و □استیخوازی س□ر ب□ ئید□ی خودان، ئ□وا ناش□ت خودا فریود□ر ب□ت،

بۆیە دەبێت ئیدە ڕوون و ئاشکراکانی شتی هزرڤان ڕاست بن، واتا بەو شتانە بگونجێن کە کردەکییانە ل□گ□□□ن. بەم شێوەیە لە کۆتاییدا بە ئیدەی خودا دەرفەت بە دێکارت دەڕەخسێنێت ڕووەو جیهان وەربچەرخێت.

2) لێکدانەوەی توخمەکانی هزر و بناغەڕشتنی هزرینی ڕاسیۆنالیستی

گومان وەک هزرینی شرۆڤەیی (ڕێزەلوسیۆن، ئانالیزیس) بە سەلماندنی ئیدەی خودای چاک و دانا و کامیل نەک تەنیا دەگیرسێتەوە، بەڵکو هاوکات دەرفەت بە من-ی هزرڤان دەڕەخسێنێت ڕووبکاتە کەتوارێک کە لە دەرەوەی ئەو ل□گ□□□ی□، چونکە خودا وەک چاک و دانا و کامیل هاوکات بنەڕەتی جیهانە، هەر خۆیشی گەرەنتی بەو دەدات بەبێ ترس لە هەڵە ڕوو لە جیهان بکات(19). وەلێ ئەو دەبێت سەرەتا بە لێکدان-ەوە (□□-کۆمپۆزیسیۆن، سیستێزیس) داببەزێت و سیستەماتیکیانە توخمە هەڵوەشێنراوەکانی هزر ڕێکبخاتەوە. کەواتە دەبێت من-ی هزرڤان سەرلەنوێ لە چالاکییەکانی نێو خۆی بڕوانێتەوە کە بریتین لە دەرککردن، زانینی زەینی و توانستی بڕیاردان.
جەختبوون لە لێرەبوونی شتە ماتەرییەکان بەندە بە دەرککردنەوە، وەلێ خودی دەرککردنەکان سەرهەڵدەدەن دوای ئەوەی شتەکان کاریگەری لەسەر دەرکەوەرەکانی مرۆڤ دەنوێنن. ئاخر من بەمەوێت یان نەمەوێت شتە دەرەکییەکان دەرکەوەرەکانم دەوروژێنن، وەلێ ئەوان دەرکی ماتەرییەکی سێئاڕاستەیی (پانی و درێژی و قووڵی) دەکەن، هەر ماتەرییەکیش لە کەرتی جیاواز پێکدێت و هەر کەرتەیان لە خۆیدا سێئاڕاستەییە، هەروەها هەر یەکەیان فۆرم و شێوازی تایبەتیی بزووتنی هەیە. مۆرکێکی کرۆکییانەی دیکەی ماتەری ئەوەیە کە لە شتی هزرڤان جیاوازە، چونکە کشاوە. کرۆکی شتی هزرڤان بەهۆی هزرینەوە نەگۆڕە، کرۆکی ماتەری بەهۆی کشانەوە نەگۆڕە؛ تەنیا شێوازی هزرین و دۆخی نێوخۆی کشان بگۆڕێن.
دۆخە بگۆڕەکانی هەردوو گەوهەری هزرڤان و کشاو بریتین لە "مۆدوس" (جۆر و شێوازی بوون یان ڕودان)، وەلێ مۆدوس بەبێ گەوهەرەکەی لێرەبوونی نییە. بۆ نموونە: تەنێک کشاوە، فۆرم و بزووتنی هەیە. ئەو تەنە گەوهەرە، کشانی مۆرکە (ئەتریبوتە) و فۆرمەکەی بریتییە لە مۆدوس. "من" شتێکی هزرڤانە، توانستی یادوەری و ویستی هەیە. "من" گەوهەرە، هزرین مۆرکە، یادوەری و ویست بریتین لە مۆدوس.
لەم جێیەدا گونجاو دەبێت سەرلەنوێ ڕوونبکەینەوە ئیدە لە ناخدا ڕسکاوەکان و بەپوختی دیارییان بکەین. ئێمە بە دیدی دێکارت پێنج ئیدەی بەو جۆرەمان هەیە و ناویان دەنێت ڕاستیی ئەزەلی، تێگەی گشتی، بیردۆز، هاوکات وەک مەرجی هزرین دەیانچەسپێنێت: یەک) "من

د□هزر□م ک□وات□ من ه□م"؛ ئ□م ئیدیی□ ک□ گ□وه□ری هزرڤان□، ی□ک□مین و ج□ختترین زانینی □وون و ئاشکرای من□، ی□ک□م □استیی ئ□ز□لیی□ و و□ک بینیمان ب□□□ی گومان□و□ ب□ ن□ز□ر□کی □وون و ئاشکرا ل□مان ه□□د□ت. دوو) خودا دوو□م ئید□ی□ ک□ هاوش□و□ی “من-د□هزر□م” ت□واو □وون و ئاشکرا د□ناس□ت؛ خودا با□اترین گ□وه□ر□ و ب□دوای□کیی□، ب□ی□ ل□ د□ر□و□ی م□ن-ی دوای□کیی□. س□) یاسا ل□گیکیی□کان؛ دوای ئ□و□ی من □وون و ئاشکرا د□زانم ک□ من هزرڤانم، ه□رو□ها د□زانم ک□ خودای چاک و دانا و کامیل ه□رگیز نامخات□ ه□□□و□، ئیدی بن□□□ت□کی دیک□م ب□ ساغ د□ب□ت□و□: ه□موو ئ□و ئید□یان□ ک□ یاساکانی هزرینی ل□گیکی د□رد□ب□ن، □است و □وون و ئاشکران، یاساکانیش بریتین ل□ یاسای چوونی□کی (ئید□نتیت□)، یاسای دژب□ژی، یاسای س□ی□م ب□د□رک□ر و یاسای ه□ی کافی(20). چوار) □ست□ ماتماتیکیی□کان، ب□تایب□تی بیرد□ز□کان ک□ بناغ□ی س□رج□م ماتماتیکن. پ□نج) □اوم-ی / ف□زای شت□ مات□ریی□کان (ک□ر□س□یی□کان) م□رجی زانینی □وون و ئاشکرای جیهان□. ئاخر □اوم ب□ز□رووری گر□دراو□ ب□ پ□شبینیکردنی شت□کان□و□. ب□گومان گ□ر□ک□ ل□ر□دا ئاماژ□ ب□ ئ□و□ بد□ین ک□ ت□گ□ی □اوم لای د□کارت واژ□ی□کی دیک□ی□ ب□ ت□گ□ی کشان، ب□ □□س ئ□کست□نزا (شتی کشاو) ک□ ن□ ف□رم□کی تایب□تی و ن□ ق□وار□ی□کی تایب□تیی□، ب□□کو ب□□□هایی ل□ ئ□دگار□کانی مات□ری جودای□، ه□رو□ها ب□دوای□کییان□ ب□ س□ ئا□است□دا کشاو□ و ل□ن□و کشانیدا هیچ ب□شایی□ک نیی□، ب□□کو ل□ ن□ویدا ک□رت□ گ□ردیل□ ب□دوای□کییان□ پ□رش بوون□ت□و□ و ت□نیا ل□ ف□رم و بزووتندا ل□ ی□کدی جیاوزن. ب□ دیدی د□کارت ت□نیا ئ□م تاک□ جیهان□ ب□دوای□کیی□ ه□ی□ ن□ک چ□ند ئاسمان□ک، ئاخر گ□ر مات□ری گ□وه□ر□کی کشاو ب□ت، ئ□وا د□ب□ت س□رج□می □اوم□ شیاو□کان ب□ب□ ک□ل□ن پ□بکات□و□. ئ□م□ ت□نیا پاب□ند ب□م گ□وه□ر□و□ د□توانین پ□شبینیی ت□ن بک□ین، جگ□ ل□و□ م□رجی بیرد□ز□ ئ□ندازیی□کان□، ب□م□ش یاساکانی □اوم ک□ ل□ ماتماتیکدا گ□□ان پ□د□در□ن، بریتین ل□ یاساکانی جیهانی کشاو.

د□کارت جیهانبینیی□کی میکانیستیی ه□ی□ ک□ هاوکات ج□ست□ و ه□شی مر□ڤیش د□گر□ت□و□. ئ□و ل□ ل□ش (Leib) نادو□ت، ب□□کو ل□ ج□ست□ (Körper) و ناوی د□ن□ت م□کین□ ب□ب□ هیچ جیاوازیی□ک ل□ س□ئات□ک ک□ ب□ه□ی □□کخراوی ب□کر□ و ئیسپرینگ□کانیی□و□ د□بزو□ت. ئ□و ه□ر ل□م □وانگ□ی□و□ د□ ب□ پ□مپ□ک داد□ن□ت ک□ خو□ن ب□ ن□و ل□ش د□ن□ر□ت و ژیان د□ش□ن□ت. ب□پوختی بب□ژین: س□رج□م جیهان پ□کهات□ی□ک□ ل□ پ□ستان و ل□دان، چونک□ ل□ جیهاندا ت□نیا مات□ریی□ پ□رش و جیاواز□کان ه□ی□. ئ□م جیهان□ دوور□ ل□ ژ□ین.

ب□گومان ل□ب□ر ئ□و□ی ج□ست□ی مر□ق ب□ د□رک□و□ر□کانیی□و□ س□ر ب□

جیهانە، ئەوا شتی هزرڤان و شتی کشاو لە مرۆڤدا پێکەوەن. مرۆڤ لە هەردوو گەوهەر پێکهاتووە. کەواتە دێکارت ئەو تێوانینە هەڵدەوەشێنێتەوە کە گۆیا مرۆڤ هۆشە لەنێو جەستەیەکدا (واتا لەش زیندانی هۆش نییە و پاشان هۆش بە مردنی لەش ئازاد ببێت). کاتێک من بە نموونە هەردوو لاقم دەبزوێنم، زەین یاوەریی ڕۆیشتنم دەکات (ڕێ نادات بکەومە نێو چاڵەکەوە)، یان کاتێک ئازار لەشم دەتەنێت، ڕاستەوخۆ زەین چالاک دەبێت (بۆ نموونە داخێ بۆ چێ دەستوەژێک لەشم هێور بکەمەوە). بەم شێوەیە دەرکەوەرەکان کە سەر بە جیهانی کشاون، دەبن بە نێوەندیار لە نێوان جیهان و من-ی هزرڤاندا، وەلێ ئەوان ناتوانن کرۆکی جیهان، واتا کشان، دیاری بکەن، بەڵکو تەنیا دەرکی دیاردەی شتەکانی جیهان دەکەن و پاشان وێنەکانیان دەبن بە "زانینی ناڕوون و نائاشکرا". دەرککردنەکانمان تەنیا لایەنێکی شتەکانمان پێدەگەیەنن. ئەوە ئەرکی زەینە کە زانینی ناوبراو بە کارتێداکردن وەربگێڕێت بە زانینی ڕوون و ئاشکرا. دەرکەوەرەکان بە نموونە دەرکی ئاوی شین دەکەن، پاشان گەرەکە زەین لەوە بهزرێت کە داخە ئاو "لە-خۆدا"، بەگوێرەی سروشتی، چی بێت.
ئەمە لێرەدا لای دێکارت شێوەیەکی پەرچاندنمان هەیە کە جیاوازە لە تیۆریی پەرچاندن لە ئەمپیریزمدا. بەگوێرەی ئەم ڕێبازە فەلسەفییە شتە ماتەرییەکان وەک خۆیان دەرکدەکرێن (سێنسەیشن)، پاشان زەین دەرککراوەکان دەپەرچێنێت (ڕیفلەکشن) و بە کۆکردنەوەی پێکەوەگونجاوەکان و لێدەرکردنی هەر شتێکی پێنەگونجاویان مەئریفە دەسازێنێت. وەلێ پرسەی پەرچاندن لای دێکارت ئاڵۆزترە، چونکە دەرکەوەرەکان دەرچەی پرسەی مەئریفە نین، بەڵکو زەین کە وەک چەندێتییەکی من-ی هزرڤان ی لە جیهان دابڕاو هەیە، تاکە ئەرگانی مەئریفەیە.
ئەمە دەبێت سەرەتا لای دێکارت جیاوازی بکەین لە نێوان دوو چالاکیی زەینیدا: من بە نموونە لە چالاکییەکیاندا بڕوا بە شتێک دەکەم، وەلێ بەهۆیی ئەویدیکەیانەوە دەزانم کە من بڕوا بەو شتە دەکەم. هاوکات دەشێت ئەم دوو چالاکییە سەربەخۆ لە یەکدی ڕووبدەن. چالاکیی دووەم، واتا کاتێک زەین لە بارەی بڕواوبوونی خۆی بە شتەکە دەزانێت، بە دێکارت بریتییە لە "پەرچاندن" (ڕیفلەکسیۆن). ئەمیان چالاکییەکی پاشیانییە: زەین پاشان "وەردەچەرخێت" ڕووەو چالاکییەکەی خودی خۆی. وەلێ، وەک لە سەرەوە بینیمان، من بە نەزەری ڕوون و ئاشکرا بەم خویا دەبێت کە من هزرڤانم و وەک هزرڤان هەم، بەگومان پێش پەرچاندن. ئەمیان ئەکتێکی ئاگاییە کە وەک خۆ-بگەر لەگەڕێییە (selbstbezüglich / autoreferentiell) و لەوەی پەرچاندن: هزرین، ئەنجام دەدرێت. بە نموونە گەر من گومان لە

جیهان بکەم، بەئاگام کە من گومان لە جیهان دەکەم. بە ئەمە زانینی پەرچاوە پێویست نییە. ئەم ئاگاییە لای دێکارت بنەڕەتییە نەک پەرچاندن. ئەمە لێرەدا هاوکات دەبینین کە چۆن ئاگایی وەک بنەڕەت ڕێ دەگرێت لە چێبوونی زنجیرەیەکی بەدوایەکییانەی پەرچاندن، واتا: کاتێک چالاکیی دووەم کە زانینە لەبارەی بڕوابوونی خۆی بە شتێک، یەکەمیان (بڕوابوون بە شتێکە) وەک بابەتی خۆی دادەنێت و بە دانانی دەیکات بە بیرەکە، دەبێت لە زنجیرەی پەرچاندندا ئەو خۆیشی لە لایەن بیرەکەیەکی سێیەمەوە بەوە کرابێت و ئەمەش تا بەدوایەکی دەخایەنێت. بە پێچەوانەشەوە من لەنێو خۆمەوە بە ئەکتێکی ئاگایی لەبارەی هەموو چالاکییەکانم دەزانم، بە نموونە لەبارەی ئەو چالاکییەی کە من بڕوا بە شتێک دەکەم، هەروەها لەبارەی ئەو چالاکییەش کە من دەزانم بڕوا بەو شتە دەکەم. من ڕاستەوخۆ لە هەردووکیان بەئاگام، لێرەشدا ئیدی زنجیرەی پەرچاندنی بەدوایەکی نایەتە گۆڕێ(21).

وەلێ من سەرلەنوێ ناچارم توانستی مەئریفەم دیاری بکەم و لە هەر توانستێکی دیکەمی جیابکەمەوە کە بشێت بمخاتە هەڵەوە. کەواتە لە چالاکییە نێوەکییەکانی خۆم ورد دەبمەوە کە بریتین لە چالاکی دەرککردن و هێزی وێناندن و زەینی، هەروەها توانستی بڕیاردان (حوکمدان)، لێرەشدا ئەم توانستەی دوایی تاکە توانستێکە کە بەندە بە "ویست"ەوە. بەبێ چالاکبوونی ویست هیچ بڕیارێک نادرێت. چالاکییەکانی دەرککردن و زەین نەشیاوە هەڵە بن گەر من ئاگام لە بڕیاردانم بێت، واتا ڕەمەکییانە نەبێژم ئەمە ئەوهایە نەک بە جۆرێکی دیکە. ئاخر کێشەی ویست ئەوەیە کە ئەو یەکسەر لە "ئەرێنیکردن" یان "نەرێنیکردن"ی هەر شتێکدا بەشدارە، بەو ڕێیەشەوە زانینی شتەکان دەئاڵۆزێنێت، چونکە زەین سنووری هەیە و تەنیا لەنێو ئەو سنوورەیدا لەبارەی بابەتێک دەزانێت، وەلێ ویست بە پێچەوانەوە بێسنوورە و دەتوانێت سنووری چالاکییەکەی زەین، واتا زانینی ڕوون و ئاشکرای شتەکان، تێبپەڕێنێت. ویست دەتوانێت زۆر شت کە دەرکەوەرەکان بەلێڵیی دەرکیان کردوون، وەربگرێت یان بگەڕێنێتەوە. وەلێ گەر بڕیار ڕووبکاتە تێگە گشتییە تاکەکان، یان بڕیاری ڕوون و ئاشکرا بێت بەسەر تاکە فۆرمەکاندا، ئەوسا گەرەکە بڕیار بدەم و مەترسیی هەڵەم لەسەر نییە، چونکە خودای دانا و چاک و کامیل گەرەنتیی منە کە لە ناسینی ڕوون و ئاشکرای شتەکاندا نەکەومە هەڵەوە. جگە لەوە ئێستا دەزانم کە گیانی خراپی فریودەر (شەیتان) لێرەبوونی نییە و بمخاتە هەڵەوە (یان خراپەم پێبکات)، بەڵکو تەنیا مرۆڤ خۆی سەرچاوەی هەڵەکانەتی (یان خراپەکانەتی). خۆلادان لە هەڵە (و خراپە) بە دەستی خۆیەتی، واتا ئەو دەبێت

بزانێت کە زەینی سنووردارە و خواستی بە هەڵەکردن نییە، وەلێ ویستێکی هەیە کە دەتوانێت بەدوایەکی بێت و بەو ڕێیەشەوە دەیخزێنێتە نێو هەڵەوە. گەر مرۆڤ پەیوەندیی ئەم دوو توانستەی خۆی دروست پێکەوە بگونجێنێت، ئەوسا بەڕاستی بەکاریان دەهێنێت، ئەوسا ئیدی بڕیارەکانی ڕوون و ئاشکرا دەبن و بەوەش چواندنی ئەبژێکتیڤیان دەبێت. بڕیاری ڕوون و ئاشکرا لە بێگومانییەکی سەبژێکتیڤییەوە دەدرێت دوای ڕوانینی ڕاستەوخۆی ڕوون و ئاشکرا لە فۆرمی با بە تەکە.
بەم شێوەیە دوای ئەوەی سەبژێکتی ڕاستیخواز، واتا خوازیاری زانین، ڕێگەی گومانی مێتۆدیی لە دەرککردنی جیهان و شتەکانییەوە گرتە بەر و گەیشت بە مەئریفەی جەخت، ئیدی ئێستا دەزانێت خۆی لە هەر بڕیارێکی گومانلێکراو ببوێرێت، چونکە ئەوە پێش- بڕیارە (حوکمی موسبەقە) نەک بڕیاری ڕوون و ئاشکرا. زانست، یان فەلسەفە وەک زانست، تەنیا بە بڕیاری ئەڤیدێنت بنیاتدەنرێت.

پەراوێز

Descartes, Réné. Abhandlung über die Methode des richtigen -1 Vernunftgebrauchs. Stuttgart 1984. S. 6.

2- Ebenda, S. 9 f.

3- Specht, Reiner: Descartes. Reinbeck 1980. S. 14.

4- Descartes, Réné, a.a. O., S. 12.

5- مارتین سەربازێکی رۆمی بوو، ساڵی 316ی زایینی هاتەتە جیهانەوە. لە ڕۆژێکی ساردی زستاندا بەلای سواڵکەرێکدا ڕەت دەبێت کە لە برساندا هەڵدەلەرزێت. مارتین زۆر بەزەیی بەو سواڵکەرەدا دێتەوە و لەژێر نیوەی پاڵتەکەیدا جێی دەکاتەوە؛ کە شەو داهات، مارتین خەون بە سواڵکەرەکەوە دەبینێت و پێی ڕادەگەیەنێت کە ئەو عیسایە. سان / زانکت مارتین بە ماوەی سی ساڵ بوو بە بیشۆپی توور. ئەو 8ی نۆڤەمبەری 397 مرد.

6- لەبارەی خەونەکانی دێکارت بڕوانە:

a) Specht, Reiner, a.a.O., S. 17 f.

b) Ritter, Heinning. Die Nacht der Träume. FAZ 14.01.2010.

c) Sigmund, Freud. Über Träume und Traumdeutung. Frankfurt a. M. 1971 S. 302.

7- Descartes, Réné. Untersuchungen über die Grundlagen der Philosophie. Zeno.org. S. 19.

8- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. Geschichte der Philosophie. Bd. 3. F.a.M. 1986, S. 123.

9- Descartes, Réné. Untersuchungen, a.a.O. S. 5.

10- Specht, Reiner, a.a.O., S. 90.

11- هزرینی میکانیستی تا کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم سەروەر بوو بەسەر مەئریفەی سروشتدا، وەلێ بە دەستپێکی ئەتۆمفیزیک وەک زانستێکی مۆدێرن ئاشکرا بوو کە تێگەیشتنی میکانیستیانەی سروشت لە گۆشەنیگای فیزیکی کلاسیکییەوە ناگونجێت بۆ بینای ماتەری و کاریگەریی نەویەکییانەی گەردیلە سوپ-ئەتۆمییەکان. بڕوانە:

Falkenburg, Brigitte: Das Konzept der Materie im interdisziplinären Vergleich. Mechanistische Erklärung und ihre Grenzen. In: Was die Welt im Innersten zusammenhält. Hg. Frank Vogelsang, Almuth M.D. Hattenbach, Thomas Kirchhoff, Hubert Meisinger. Berlin 1974.

12- Ebenda, S. 15.

13- Ebenda, S. 16.

14- Descartes, Réné. Abhandlung über die Methode des richtigen Vernunftgebrauchs. A.a.O. S. 18 f.

15- کوردەکان تێگەی "لێکدانەوە"یان وەک وشە لە ئارەبەکان وەرگرتووە و بەئاگا لە واتا مێتۆدییەکەی بەکاری دەهێنن: بۆ نموونە کەسێک دەبێژێت: "لێکدانەوەکەی بەڕێزیانم بەدڵ نییە". وەلێ بەڕێزیان هیچ پرسێک یان تێگەیەکی ئاڵۆزی شرۆقە نەکردووە / دانەبەشاندووە و پاشان توخمەکانی یان پرنسیپەکانی لێکدابێتەوە، واتا ڕێکیخستبێتن، بەڵکو تەنیا بابەتەکەی لە ڕوانگەی خۆیەوە ڕاقە کردووە.

16- بۆ ئەو نموونانە بڕوانە:

- Röd, Wolfgang. Descartes. Die Genese des cartesianischen Rationalismus. 1978. S. 38.
- Metzler Lexikon Philosophie. www.spektrum.de

17- Descartes, Réné. Untersuchungen, a.a.O., S. 19.

18- کانت لە یەکەم ڕەخنەکەیدا بە ناونیشانی "ڕەخنەی ئاوەزی پەتی" ڕوو دەکاتە کارایی "من" لە ڕووی تیۆریی مەئریفە و پێگە ئۆنتۆلۆگییەکەیەوە (ئەو پێش ئەم نووسینە هەڵوێستێکی دیکەی سەبارەت بە "من" هەبوو). ئەو لە نووسینی ناوبراودا خۆی بە پسیکۆلۆگیی ڕاسیۆنالی کریستیان ڤۆڵفەوە خەریک دەکات و دەبێژێت، نەشیاوە بتوانین بە سیلۆگیزم (زانستی پێوەر) گەوهەرێتی و یەکانە

و هەشەکەتی (ناماتەریالێتی)ی من و دەروون بناسین. ئەم جۆرە سیلۆگیزمانە بە کانت پارالۆگیزمن (چەوتە دەرئەنجامن). ئەو لەبارەی "من دەهزرەم / کۆگیتۆ" دەبێژێت: "دەبێت من دەهزرەم بتوانێت یاوەریی سەرجەم پێشبینییەکانم بکات تاکو ئیدی ئەوان پێشبینیی من بن". کانت لێرەدا "من" وەک دوا سەبژێکتی مەئریفە وەردەگرێت. ئاخر کاتێک من خۆم وەک سەبژێکتی هزرکردوو دەهزرێنم، لێرەدا خۆم وەک شتێکی سروشتوو دەناسم، من لە هزریندا "من" دەناسم وەک سەبژێکتێک کە گەوهەرە، کە گەوهەری ناکەرەسەیی کارتێزییە. سەرباری ئەوە کانت داوا دەکات کە دەبێت "من دەهزرەم" لۆگیکییانە ڕاڤە بکرێت. لەم ڕوانگەیەوە واتای فەلسەفەییانەی "من دەهزرەم" لە گەوهەرێتییەکەیدا نییە، بەڵکو لە کارایی (فونکسیۆنالێتیی) ئەودایە بۆ مەئریفە. بەم شێوەیە کانت پێگەی "من" ڕزگار دەکات لەو هێرشانەی کە بەتایبەتی دەیقید هیوم کردبوونییە سەر تێڕوانینی کارتێزییانەی ئاگایی، وەلێ هاوکات مۆدێلی گەوهەرێتیی من وەرناگرێت. کانت دەیەوێت بەم هەڵویستەی ببێژێت، کە ئێمە ناتوانین بەڕێی فەلسەفەیەکی ئاگاییەوە دوایەمین جەختی سەبارەت بە سروشتی گەوهەریانەی خودمان بەدیبهێنین. ئێمە لە هزریندا لە خۆمان بەئاگاین کە ئێمە لێرەبوونمان هەیە، کە بێگومان جارێ لێرەبوونمان کاتێگۆریانە دیارینەکراوە، سەرباری ئەوەش لێرەبوونی ئێمە لەو مەغزایەدا نییە کە ئێمە وەک چی هەین، بۆ نموونە وەک هزرقان هەبین وەک چۆن دەکارت دەبێژێت.
بڕوانە:

- ئیمانوێل کانت. پێشگۆتن بۆ هەر مێتافیزیکێک کە بشێت لە ئایندەدا ببێت بە زانست. کاوە جەلال لە ئەڵمانییەوە. کتێبخانەی کوردەاوم، کوردستانپۆست، دەنگەکان. هەروەها بڕوانە:
- Klemme, Heiner F.: Kants Auseinandersetzung mit Descartes. S. 177- 186.

19- بە دیدی ئادۆرنۆ دوای ئەوەی سەبژێکتی هزرقان خۆی مێتۆدیانە لە جیهان دادەبڕێت، ناتوانێت بگەڕێتەوە بۆ جیهان. سەبژێکتی هزرقان دوای سەلماندنی خودای چاک و دانا و کامیل ڕێگەی بەرەو جیهان بە لێکدانەوە دەگرێتەوە بەر، وەلێ ئەوەی پێبەدیناهێنرێت، چونکە ئەستا هەردوو شتی هزرقان (ڕێس کۆگیتانس) و شتی کشاو (ڕێس ئێکستێنزا) بەدەلاقەیەک لە یەکدی دابڕاون، لەبەر ئەم هەیە سەبژێکتی هزرقان تەنیا فۆرمی ئەو

شت□ی پ□دیاری د□کر□ت ک□ ئ□و خ□ی س□ر□تا ب□ د□رک□و□ر□کانی د□رکی کردوو□ و ب□و □□ی□و□ ب□ کای□ی ئاگایی ئ□و گ□یشتوو□. ک□وات□ س□بژ□کت ل□ ن□و□ر□کی ب□رد□وام بگ□□ی شت دوور د□م□ن□ت□و□. ئ□م□ ب□ ئاد□رن□ بریتیی□ ل□ پر□س□ی نام□بوون (ئیغتیراب). ب□وان□:

کاو□ ج□لال: ه□و□□ک ب□ نزیکک□وتن□و□ ل□ دیال□کتیکی ن□گ□تیڤی ئاد□رن□. گ□ڤاری ئایند□. ژ 56. 2004.

20- یاسای چوونی□کی: گ□ر "A" و "B" هیچ جیاوازیی□کیان ل□ ن□واندا ن□ب□ت، ئ□وسا چوونی□کن (ئید□نتن)؛ یاسای دژب□ژی: ناش□ت گ□ت□ی□ک هاوکات □است و ه□□□ ب□ت، ک□وات□ □است□ یان ه□□□ی□؛ یاسای س□ی□م ب□د□رک□ر: ل□ دوو گ□ت□ی دژی□کدا ت□نیا ی□ک□کیان □است□، س□ی□م□ک نیی□؛ یاسای ه□ی کافی: هیچ ه□ی□کی ب□ئ□نجام نیی□. ئ□م یاسای□ د□یس□پ□ن□ت ک□ نا ب□ت هیچ فاکت□ک و□ک ل□گ□□یبوو چواندنی پ□بدر□ت، یان هیچ گ□ت□ی□ک ب□ □است دابنر□ت، گ□ر ه□ی□کی کافی ب□ ئ□و□ ل□گ□□□ ن□ب□ت ک□ فاکت□ک□ یان گ□ت□ک□ ئ□وهای□ ن□ک ب□ ج□ر□کی دیک□.

21- ب□ ئاگایی یان شتی هزرقان و□ک خ□- بگر ب□وان□:

Heller, Edmund. Descartes’ Selbstverhältnisse. Philosophisches Jahrbuch 111. Jahrgang / II. 2004. S. 366 ff.

س□رچاو□کان

ب□ کوردی:

- کاو□ ج□لال: □□ن□ د□کارت. د□زگای پ□خشی س□رد□م، سل□مانی 2008. (ز□رین□ی س□رچاو□ لاو□کیی□کانی ئ□م تو□ژین□و□ی□ ل□ خوار□و□ پ□ک□و□ ل□ت□ک س□رچاو□ نو□کانی ئ□م نووسین□ی ئ□ر□دا دانراون□ت□و□).
- کاو□ ج□لال: ل□ □□نیسانس-هومانیزم□و□ □وو□و نو□س□رد□می ئ□وروپی. د□نگ□کان / کورد□اوم / کوردستانپ□ست.

ب□ ئ□□مانی:

س□رچاو□ی س□ر□کی:

Descartes, Réné:

- Abhandlung über die Methode des richtigen Vernunftgebrauchs. Stuttgart 1984.
- Untersuchungen über die Grundlagen der Philosophie.

.Zeno.org

- Meditationen über die Erste Philosophie. Reclam. Stuttgart, 1971

سەرچاوەی لاوەکی:

- Beneke, Klaus: Biographien und wissenschaftliche Lebensläufe von Kolloidwissenschaftlern, deren .Lebensdaten mit 1996 in Verbindung stehen. Nehmten 1999
- Bloch, Ernst. Leipziger Vorlesungen zur Geschichte der .Philosophie. Bd. 3, Frankfurt/Main 1985
- Falkenburg, Brigitte: Das Konzept der Materie im interdisziplinären Vergleich. Mechanistische Erklärung und ihre Grenzen. In: Was die Welt im Innersten zusammenhält. Hg. Frank Vogelsang, Almuth M.D. Hattenbach, Thomas Kirchhoff, Hubert Meisinger. Berlin .1974
- Heller, Edmund. Descartes’ Selbstverhältnisse. In: .Philosophisches Jahrbuch 111. Jahrgang / II. 2004
- Herre, Paul. Deutsche Kultur des Mittelalters im Bilde. .Leipzig 1935
- Klemme, Heiner F.: Kants Auseinandersetzung mit Descartes. In: Descartes und Deutschland – Descartes et l’Allemagne, hrsg. von Jean Ferrari, Pierre Guenancia, Margit Ruffing, Robert Theis u. Matthias Vollet, .Hildesheim, Zürich, New York 2009
- Lloyd, Genevien. Das Patriarchat der Vernunft. Bielefeld 1985
- Lutz-Bachmann, Matthias: STAATS LEXIKON, .www.staatslexikon online.de/Lexikon/Scholastik
- Marshall Jr, David J. Prinzipien der Descartes-Exegese. München 1979
- Metzler: Lexikon Philosophie. Die Methode von Resolution (Analysis) und Komposition (Synthesis). Spektrum.de
- Röd, Wolfgang. Descartes. Die Genese des cartesianischen .Rationalismus. München 1982

- Specht, Reiner: Descartes. Reinbeck 1980.
- Derselbe. Descartes. In: Klassiker der Philosophie, Bd. 1, Hrsg. V. Ottfried Höffe. München 1981.
- Williams, Bernard. Descartes. Das Vorhaben der reinen philosophischen Untersuchung. Frankfurt/Main. 1988.